

T.C.

**ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TARİH ANABİLİM DALI

ANTİK ÇAĞ ANADOLUSU'NDA HAYVANLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NİMET AŞCI

Tez Danışmanı

PROF. DR. MEHMET FATİH YAVUZ

ÇANAKKALE – 2022

T.C.

ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ANTİK ÇAĞ ANADOLUSU'NDA HAYVANLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NİMET AŞCI

Tez Danışmanı

PROF. DR. MEHMET FATİH YAVUZ

ÇANAKKALE – 2022

T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Nimet AŞCI tarafından Prof. Dr. Mehmet Fatih Yavuz yönetiminde hazırlanan ve .../.../20... tarihinde aşağıdaki jüri karşısında sunulan “**Antik Çağ Anadolu’sunda Hayvanlar**” başlıklı çalışma, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü **Tarih Anabilim Dalı**’nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oy birliği ile kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

İmza

Prof. Dr. Mehmet Fatih YAVUZ
(Danışman)

Prof. Dr. Reyhan KÖRPE

Doç. Dr. Kamil DOĞANCI

.....

.....

.....

Tez No : 10494388

Tez Savunma Tarihi :/20..

.....

İSİM SOYİSMİ

Enstitü Müdürü

..../20..

ETİK BEYAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi taahhüt ve beyan ederim.

(İmza)

Nimet AŞCI

.../.../2022

TEŞEKKÜR

Bu tezin gerçekleŐtirilmesinde, çalıŐmam boyunca benden yardımlarını esirgemeyen değerli danışman hocam Prof. Dr. Mehmet Fatih Yavuz'a, çalışma sũresince yanımda olup beni motive eden ve fikirlerini benimle paylaŐan arkadaŐlarım ve hayatımın her evresinde bana destek olan değerli aileme sonsuz teŐekkũrlerimi sunarım.

Nimet AŞCI
anakkale, Temmuz 2022

ÖZET

ANTİK ÇAĞ ANADOLUSU'NDA HAYVANLAR

Nimet AŞCI

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Yeterlik Tezi

Danışman: Prof. Dr. Mehmet Fatih Yavuz

18.08.2022, 86

Bu tezde, Prehistorik Çağlar'dan Anadolu'da Roma Dönemi boyunca Anadolu topraklarında yaşamış hayvanlar ve hayvanların insan hayatındaki yerinden bahsedilmiştir. Hayvanların bölgelere ve yerleşimlere göre dağılımı ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Paleolitik Çağ'da avcı ve toplayıcı topluluklarla başlayan insan-hayvan ilişkileri, dönem değiştikçe gelişmeye devam etmiştir. Zaman içinde evcilleştirilen hayvan sayısı arttıkça sosyoekonomik olarak hayvanlar insan hayatına daha çok dahil olmaya başlamıştır. Bazen de inanç sistemi içinde yer alan hayvanlar kimi zaman kurban edilmiş kimi zaman koruyucular olarak nitelendirilmiştir. Ancak hayvanlar en çok beslenme, ekonominin bir parçası olma ve ticaret alanında önemli yer tutarlar. Tarım ve taşımacılık işlerinde de hayvanlar oldukça sık kullanılmıştır. Yerleşimlerde incelenen faunal buluntularda toplumların sosyal hayatı, ekonomik faaliyetleri ve kültürü hakkında bilgiler vermektedir.

Bu çalışmada zooarkeolojik çalışmalar, faunal buluntular, adak ve yemek çukurlarındaki kemikler, anıtsal yapılar üzerindeki kabartmalar-çizimler, tabletler ve antik yazarların kitaplarında bahsettikleri hayvanlar incelenerek Antik Çağ Anadolu'nun faunası incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Fauna, Hayvansal Ekonomi, Pastoralizm, Hayvan Kurbanı

ABSTRACT

ANIMALS IN ANCIENT ANATOLIA

Nimet AŞCI

Çanakkale Onsekiz Mart University

School of Graduate Studies

Master of Science Thesis in History Department

Co-supervisor: Prof. Dr. Mehmet Fatih Yavuz

18.08.2022, 86

In this thesis, the animals that lived in Anatolia from the Prehistoric Ages during the Roman Period and the place of animals in human life are mentioned. The distribution of animals according to regions and settlements has been examined under separate headings.

Human-animal relations, which started with hunter and gatherer societies in the Paleolithic Age, continued to develop as the period changed. As the number of domesticated animals increased over time, animals began to be more involved in human life socioeconomically. Sometimes the animals included in the belief system, sometimes sacrificed and sometimes described as protectors. However, animals have an important place in the fields of nutrition, being a part of the economy and trade. Animals were also used quite frequently in agriculture and transportation works. The faunal finds examined in the settlements provide information about the social life, economic activities and culture of the societies.

In this study, the fauna of Ancient Anatolia was examined by zooarchaeological studies, faunal finds, bones in votive and food pits, reliefs-drawings on monumental structures, tablets and animals mentioned in the books of ancient authors.

Keywords: Anatolia, Fauna, Animal Economy, Pastoralism, Animal Sacrifice.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

JÜRİ ONAY SAYFASI.....	i
ETİK BEYAN.....	ii
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi

GİRİŞ

BİRİNCİ BÖLÜM

PREHİSTORİK DÖNEM ANADOLUSU'NDA HAYVANLAR

1.1. Paleolitik Çağ Yerleşimleri ve Faunası.....	4
1.1.1. Yarımburgaz Mağarası.....	4
1.1.2. Karain Mağarası.....	5
1.1.3. Öküzini ve Beldibi Mağraları.....	5
1.2. Neolitik Çağ Yerleşimleri ve Faunası.....	6
1.2.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşimlerinde Hayvanlar.....	9
1.2.2. İç Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşimlerinde Hayvanlar.....	13
1.3. Kalkolitik Çağ Yerleşimleri ve Faunası.....	18
1.3.1. Kalkolitik Çağ'da Anadolu Bulunan Evcil Hayvanların Yerleşimlere Göre Dağılımı.....	19
1.3.2. Kalkolitik Çağ'da Anadolu Bulunan Yabani Hayvanların Yerleşimlere Göre Dağılımı.....	20
Değerlendirme.....	21

İKİNCİ BÖLÜM

BRONZ (TUNÇ) ÇAĞ ANADOLUSU'NDA HAYVANLAR

2.1. Anadolu'da Bronz Çağı, Yerleşimler ve Fauna.....	24
2.1.1. Batı Anadolu Erken Bronz Çağı Yerleşimlerinde Fauna.....	24
Troia.....	25
Maydos Kilisetepe Höyüğü.....	29

Yenibademli Höyük.....	29
Beycesultan.....	30
Karataş-Semayük.....	31
Bademağacı.....	32
2.1.2. Orta Anadolu Erken Bronz Çağı Yerleşimlerinde Fauna.....	33
Küllüoba.....	33
Kaman-Kalehöyük.....	35
2.1.3. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Erken Bronz Çağı Yerleşimlerinde Fauna.....	36
Sos Höyük.....	36
Tatıka.....	37
Titriş Höyük.....	38
2.2. Anadolu’da Orta Bronz Çağı ve Faunası.....	40
2.2.1. Kültepe (Kaniş) Metinlerinde Görülen Hayvanlar ve Anadolu’daki Hayvan Ticareti.....	40
2.2.2. Acemhöyük’te Bulunan Hayvanlar ve Hayvansal Ekonomi.....	42
2.2.3. Orta Bronz Çağ’dan Geç Bronz Çağ’a Geçiş Döneminde İlk Hitit İzleri...	44
2.3. Hitit Döneminde Anadolu’da Bulunan Hayvanlar.....	44
2.3.1. Hititler’de Hayvan Kurbanı ve Hayvanların Ritüellerdeki Yeri.....	49
2.3.2. Hitit Kanunlarında Hayvanların Yeri ve Önemi.....	52

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI VE ANTİK YUNAN DÖNEMİ ANADOLUSU’NDA HAYVANLAR

3.1. Anadolu’da Krallıklar Dönemi ve Demir Çağı.....	54
3.1.1. Urartu Krallığı Döneminde Doğu Anadolu’da Hayvanlar ve Hayvancılık	54
3.1.2. Urartular’da Hayvan Kurban Etme.....	57
3.1.3. Phryga Krallığı Döneminde Orta Anadolu’da Hayvanlar ve Hayvancılık....	58
3.2. Anadolu’da Yunan Koloni Çağı ve Göçler.....	60
3.2.1. Batı Anadolu Antik Yerleşimlerinde Hayvanlar, Hayvansal Ekonomi ve Hayvan Kurban Etme.....	60

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA ROMA HAKİMİYETİ DÖNEMİNDE HAYVANLAR

4.1. Küçük Asya'da Hayvanlar ve Hayvansal Kaynaklar	65
SONUÇ.....	71
KAYNAKÇA.....	73
EKLER.....	I

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin başladığı günden itibaren, insanlar hayatlarının birçok alanında hayvanlar ile ilişki içinde olmuşlardır. Hali hazırda hayvanlarla dolu bir dünyada yaşayan insanoğlunun bu canlılarla olan ilişkisi kaçınılmaz bir durumdur. Dönem değiştikçe insan ve hayvanlar arasındaki ilişki de gelişme kaydetmiştir. İklimi ve konumu sebebiyle kayda değer sayıda hayvan çeşitliliğine sahip olan Anadolu'daki insan-hayvan ilişkisi ise Prehistorik Çağlar'dan itibaren görülmeye başlanmıştır. Paleolitik Çağ'da Anadolu'da olan, mağara ve sığınaklarda yaşayan insanların hayvanlar ile olan ilişkisi avcılık ve toplayıcılık ile sınırlıdır. Bu dönemde evcilleştirmeye dair bir iz görülmemesi bu durumu desteklemektedir. Yiyeceklerinin çok büyük bir kısmını hayvandan elde eden Paleolitik Çağ insanının geride bıraktığı faunal kalıntılar, hangi hayvanların avladığı hakkında net bilgiler vermektedir.

Neolitik Çağ ile birlikte insanlık tarihi köklü değişimler içine girerek, birçok alanda ilerleme kaydetmiştir. Örneğin, yüz binlerce yıldır sadece avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan insanoğlunun tarım faaliyetlerine başlaması, yerleşik hayata geçmesi ve hayvanları evcilleştirme sürecine girmesi en önemli gelişmelerdir. Domuz, koyun, keçi gibi hayvanların evcilleştirilmesiyle birlikte, önceden yalnızca eti için avlanan hayvanların farklı yönlerinden de yararlanılmaya başlanmıştır. Hayvanların evcilleşme süreci Neolitik Çağ yerleşimlerinde bulunan faunal kalıntılar üzerindeki morfolojik değişimlerde gözlemlenmektedir. Diğer yandan bu dönemde toplumsal yapıyı oluşturan önemli unsurlardan biri inanç sistemidir. Anıtsal yapıların ve tapınakların ortaya çıktığı Neolitik Çağ'da, hayvanlarda bu sistemin içinde yer bulmuş ve onlara insanlar tarafından anlamlar yüklenmeye başlanmıştır. Göbekli Tepe, Nevalı Çori, Hallan Çemi yerleşimlerinde bulunan bu anıtsal yapılarda genellikle yırtıcı ve yabani hayvanların tasvir edildiği görülmektedir.

Kalkolitik Çağ ile birlikte Anadolu nüfusu artmış, ekonomi gelişmiş ve farklı meslek grupları ortaya çıkmıştır. Besin ekonomisi ve tarımsal faaliyetler de gelişerek insanlar için farklı uğraşların ortaya çıkmasının önünü açmıştır. Örneğin bu dönemde sütün bilinçli olarak kullanıldığı ve hayvan yününün işlendiğini gösteren izler bulunmaktadır. Bu durumda hayvan besiciliğinin geliştiği ve hayvansal ürünlerin farklı şekillerde işlenebildiği söylenebilir.

Bronz Çağı'nda ticaretin Anadolu'da geliştiği ve farklı kültürlerden kişilerin burada ticari faaliyetlerini yürüttükleri görülmektedir. Genişleyen ticaret ağı tarım, hayvancılık,

dokumacılık gibi birçok farklı alanda yapılmıştır. Yapılan bu ticari faaliyetler arasında hayvan ticareti de bulunmaktadır. Özellikle Orta Bronz Çağı'na denk gelen Asur Ticaret Kolonileri döneminde koyun, sığır, eşek gibi hayvanların satışı yapıldığı bilinmektedir. Aynı zamanda eşeklerin ticaretin önemli bir parçası olduğu ve taşımacılık için sıklıkla kullanıldığı görülmektedir. Diğer dönemlerden farklı olarak yazılı kaynak olan tabletlerin Anadolu'da ilk kez görüldüğü dönemdir.

Anadolu tarihinde önemli bir yeri olan Hititler de Bronz Çağ'da varlığını sürdüren bir devlettir. Hititler için hayvanlar ve hayvan yetiştiriciliği o kadar önemlidir ki, kanunlarında hayvanlar ile ilgili birçok madde bulunmaktadır. Hayvanları nasıl eğiteceğini ve besleyeceğini iyi bilen bir toplum olan Hititler, at yetiştiriciliğine de büyük önem vermişlerdir. Öyle ki, Hitit döneminde sadece at yetiştirmeyi öğreten bir kitap bile yazılmıştır. Ayrıca Hitit dininde büyük yere sahip olan hayvanların bazıları kutsal görülmüş, bazıları ise kurban ritüellerinin vazgeçilmezi olmuştur.

Demirin yaygın bir şekilde üretimiyle başlayan Demir Çağı'nda Anadolu'da Urartu, Phryg, Lydia gibi krallıklar görülmektedir. Genel olarak halkının geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan bu krallıklar, yaygın olarak büyükbaş ve küçükbaş yetiştiriciliği yapmaktadır. Bu hayvanların ikincil ürünleri de hayvansal ekonomide önemli getirisi maddelerdir. Örneğin, Urartular'da yün ve deri üretimi sıklıkla yapılırken, Phrygler'de de kıl ve yün üretimi yaygındır.

Anadolu'nun Yunan Koloni Çağı ile birlikte nüfus yoğunluğu ülkenin batı kesiminde yoğunlaşmıştır. Yazılı kaynaklar bu dönemde faunal kalıntılar kadar önem arz etmektedir. Homeros, Herodotos, Ksenophon gibi antik yazarlar bu dönemde Anadolu'nun durumu ve ekonomisi hakkında önemli bilgiler verirler. Gelişen teknoloji tarım ve hayvancılık faaliyetlerini etkilemiş, hayvan yetiştiriciliği çoğalmış, avcılık azalmıştır. Öyle ki, gelişen bu durum karşısında ihracat artmış, Anadolu belli ürünlerin (örneğin; yün) ticari merkezi durumuna gelmiştir. Hayvanlar gittikçe insan hayatının ve ekonominin içinde daha büyük yer edinmeye başlamışlardır.

Roma, Provincia Asia eyaletini kurduktan sonra Anadolu'da Roma hakimiyeti dönemi başlamıştır. Bu dönemde de, Yunan döneminde olduğu gibi antik yazarların eserleri önemli kaynaklardır. Plinius, Strabon gibi yazarlar Anadolu kentleri, coğrafyası, ekonomisi ve faunası hakkında değerli bilgiler vermektedir. Aynı zamanda Roma şehirlerinde bulunan

faunal kalıntılar da evcil hayvanların dağılımı, pastoral kaynaklar ve yabani hayvanlar hakkında bilgiler verir.

BİRİNCİ BÖLÜM

PREHİSTORİK DÖNEM ANADOLUSU'NDA HAYVANLAR

1.1. Paleolitik Çağ Yerleşimleri ve Faunası

Anadolu'da en eski yerleşimlerin izine Paleolitik Çağ'ın başlarından itibaren rastlanmaktadır. Paleolitik Çağ insanı yalnızca avcılık ve toplayıcılık ile hayatlarını sürdürmeye devam ettiğinden, kalıcı yerleşmelerden ziyade bu dönemde iskan yeri olarak genellikle mağaralar ve kaya altı sığınakları seçilmiştir. Avcılık faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi için gereken aletler daha sonraki dönemlere kıyasla daha ilkel yapıda aletlerdir. Taşlar yontularak yapılan bu aletler günlük işlerin olabildiğince kolay yapılabilmesi adına önem taşımaktaydılar ancak özellikle de büyük memeli hayvanların avlanması için yetersizdiler.

Bu dönemlere ait buluntu yerlerinin çoğunun Akdeniz bölgesinde kümelendiği görülmektedir. Ayrıca Marmara, Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu, Doğu Anadolu ve Ege bölgelerinde de insan aktivitelerine dair buluntular tespit edilmiştir.

1.1.1 Yarımburgaz Mağarası

Anadolu'daki en eski Paleolitik Çağ yerleşim yeri, İstanbul ili sınırlarında bulunan Yarımburgaz Mağarası'dır. Alt Paleolitik insanının yaşamını geçirdiği bu mağarada yürütülen araştırmalar sonunda birçok alet ve kemik parçaları gün yüzüne çıkarılmıştır. Taş aletlerin yanı sıra ortaya çıkarılan hayvan kemikleri dönem insanın neler ile beslendiğini, hangi hayvanları avladığını ve bu hayvanlardan nasıl yararlandığını ve bölgenin faunası hakkında bilgiler ortaya koymaktadır. Araştırmalar sonucunda köpek, kedi, geyik, sırtlan, boynuzlugiller, çeşitli kemirgenler ve at kemiklerine rastlanmıştır. Ancak mağarada bulunan en önemli kalıntı günümüzde örneği olmayan ve bir mağara ayısı olan *Ursus deningeri* adlı türe ait olandır (Sagona ve Zimansky, 2015: 13). Mağaranın insanlar ile bu ayı türü arasında dönüşümlü olarak kullanıldığına dair izler bulunmaktadır. Bulunan ayı kemiklerinde insan kaynaklı herhangi bir kesici alet izine rastlanmaması hayvanların kış uykusu sırasında ölmüş olabileceği olasılığını arttırmaktadır (Sagona ve Zimansky, 2015: 13).

1.1.2. Karain Mağarası

Antalya'nın 30 km kuzeybatısında bulunan Karain Mağarası, bu çevrede en yoğun ve sürekli iskan edilen, çevre koşullarının iskan için oldukça elverişli olduğu bir konumda yer alır. Alt Paleolitik dönemden itibaren başlayan yerleşim izleri Roma dönemine kadar uzanır (Sevin, 2003: 10). Anadolu'da Homo Neanderthal türü insan kalıntısına da ilk kez Karain Mağarası'nda rastlanmıştır.

13 tabaka tespit edilen mağarada yapılan araştırmalar sonucunda gün yüzüne çıkarılan birçok alet ve kemik örnekleri Paleolitik Çağ insanının avlanma becerileri ve beslenme alışkanlıkları hakkında önemli bilgilere ulaşılmasına imkan sağlamıştır. Aynı zamanda faunal buluntularda dönemin hayvan çeşitliliği ve iklim ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Buna göre faunal kalıntılar üzerinde yapılan araştırmalarda; su aygırı (*Hippopotamus amphibius*), yabani sığır (*Bos primigenius*), antik fil, yabani at (*Equus ferus*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*), Anadolu alageyiği (*Dama dama*), yabani keçi (*Capra aegagrus*), yabani koyun (*Ovis orientalis*), yaban domuzu (*Sus scrofa*), mağara ayısı (*Ursus spelaeus*), panter (*Pantera pardus*), kızıl tilki (*Vulpes vulpes*) ve kara kaplumbağası (*Testudo sp.*) türleri saptanmıştır (Yalçınkaya, 1998: 48). Bir kısmı soyu tükenen bu hayvanlar, Paleolitik Anadolu'nun canlı çeşitliliğine ışık tutmaktadır. Bu hayvanların büyük bir kısmı av hayvanı olarak kullanılmıştır. Ancak aynı Yarımburgaz örneğinde olduğu gibi Karain'in prehistorik sakinleri de mağarayı bazı hayvanlarla -sözgelimi sırtlan, tilki, kurt- birlikte paylaşıyorlardı (Sagona ve Zimansky, 2015: 21). Diğer yandan çok sayıda bulunan hayvan kalıntıları bu dönem insanının av konusunda da becerikli olduklarını ortaya koymaktadır.

Mağaradaki hayvan buluntularının birçoğunun beslenme ihtiyacını karşıladığı analizler sonucu tespit edilmiştir. Ancak kalabalık bir grubun barınması için elverişli olmayan bir mekanda, kemik kalıntılarının bazı gözlerde bu denli yoğun bulunması bu hayvanların bir ritüelde öldürülmüş olma olasılığını tartışmaya açmaktadır (Taşkıran, 2017: 532).

1.1.3. Öküzini ve Beldibi Mağaraları

Öküzini Mağarası, Antalya'da bulunan Paleolitik Çağ'ın son evresi olan Epi-paleolitik Dönem'de ait bir iskandır. Avcılık ve toplayıcılığın devam ettiği bu yörede ek olarak sanatsal nitelikli ürünler ortaya konmaya da başlanmıştır. Bulunan geometrik

mikrolitler avcılık faaliyetlerinin gelişimi ve günlük yaşamın kolaylaşıp değiştiğinin kanıtıdır. Aynı zamanda mağaralarda bulunan av aletlerinin yapımında da hayvan kemikleri kullanılmıştır.

Tabakalarına göre ortaya çıkarılan kalıntılar farklılık gösterse de, Öküzini sakinlerinin belli başlı memeli hayvanları avladıkları söylenebilir. Gerek faunal kalıntılarda gerekse mağarada bulunan duvar resimlerinde yer alan hayvanların besin ihtiyacını karşılamak amacıyla avlandığı görülmektedir. Bu kalıntıları çoğunlukla, yabani keçi (*Capra aegagrus*), yabani koyun (*Ovis orientalis*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*) oluşturmaktadır (Sagona ve Zimansky, 2015: 23).

Beldibi Mağarası da Antalya'da yer alır. Bu yörede yer alan diğer iskan yerleri gibi avcı ve toplayıcı bir topluluğun yaşadığı bu mağarada bulunan faunal kalıntılar diğerleriyle benzerlik göstermektedir. Beldibi'nde de geyik boynuzları ve dişleri (özellikle *Dama dama*), yabani keçi (*Capra aegagrus*), yabani koyuna (*Ovis orientalis*) rastlanmaktadır. Bu faunal işaretler bölgede geyik avcılığının yaygın olduğunu, koyun ve keçi avının çokça tercih edildiğini göstermektedir (Düring, 2011: 36).

Hem Öküzini hem de Beldibi, duvarlarında sanatsal figürler barındırmaktadır. Bu figürleri ise hayvan tasvirleri oluşturur. Öküzini Mağarası ilk keşfedildiğinde duvarında öküz olduğu düşünülen bir *bovid* tasviri vardı ve mağara adını buradan almıştı. Ancak bu resim günümüzde görünürlüğüne kaybetmiştir. Aynı zamanda mağarada görülen öküz tasvirine karşın öküzlere ait faunal buluntular yok denecek kadar azdır (Düring, 2011: 39). Diğer yandan hem Karain hem de Öküzini'ndeki faunal topluluğun çoğunluğunu oluşturan koyun, keçi ve geyikler de mağaralardaki resimlerde yer almamıştır (Düring, 2011: 39). Buna bağlı olarak Antalya ve çevresinde yer alan Paleolitik Çağ iskanlarında bulunan belirgin bir şekilde görülen bovid tasvirleri, Küçük Asya'nın Neolitik öncesi toplumlarında sembolik bir öneminin olduğunu düşündürmektedir (Düring, 2011: 39).

1.2. Neolitik Çağ Yerleşimleri ve Faunası

Anadolu ve Yakın Doğu, Neolitik Çağ'ın en güzel örneklerini barındıran bölgelerdir. Neolitik Çağ ile birlikte doğal süreçte gelişen oluşumların izlerinin en net yansımaları burada yer alan yerleşimlerde görülmektedir. Paleolitik Çağ'dan sonra insanlığın köklü değişimler içerisine girerek hızla gelişmesine imkan sağlayan yenilikler bu çağda gerçekleşmiştir. Örneğin, kile şekil vererek ateşte pişirmek ve günlük işlerde büyük kolaylık sağlayacak

çanak çömleği üretmek önemli bir yeniliktir (Sevin, 2003: 20). Neolitik Çağ'ın kendi içinde dönemlere ayrılması da çanak çömleğin var olup olmamasına göre belirlenmiştir. Bu nedenle Neolitik Çağ, Çanak Çömleksiz Neolitik ve Çanak Çömlekli Neolitik olarak iki başlık altında incelenmektedir. Güneydoğu Anadolu, Orta Anadolu, Ege, Trakya bölgelerinde Neolitik kültür evrimleşme süreci birbirinden farklı görüntüler sunmaktadır (Esin, 2007: XII). Kuzeybatı Anadolu, Ege ve Doğu Trakya İÖ 7. binlerden başlayarak Çanak Çömlekli Neolitik kültürleri yansıtmıştır (Esin, 2007: XII). Güneydoğu, İç Anadolu ve Doğu bölgelerinde ise Neolitik kültürler daha önce görülmeye başlanmıştır. Bu durum bölgelerin jeomorfolojik-ekolojik yapısıyla ilgilidir (Esin, 2007: XII).

Neolitik devrimlerin belki de en önemlisi yüz binlerce yıldır sadece avcılık ve toplayıcılıkla uğraşan insanoğlunun tarım faaliyetlerine başlayarak bitkileri evcilleştirmesidir (Düring, 2011: 47). Tarımın gelişmesiyle birlikte toprağı işlemek için gerekli olan aletler geliştirmiş ve kullanılmaya başlanmıştır. Topraktaki verim arttıkça yiyecek üretimi de artmış ve ürün fazlalığı ortaya çıkmaya başlamıştır. Nüfusun çoğalması ve gıda ihtiyacının artması bu durumların devam ettirilmesinde teşvik edici sebepler olmuştur (Sagona ve Zimansky, 2015: 39). Böylece Paleolitik Çağ'dan itibaren görülen avcılık-toplayıcılık ekonomisi Neolitik Çağ ile birlikte üretici ekonomisine evrilmiştir. Toplulukların nüfus artışı, çiftçilik faaliyetlerinin artarak devam etmesi ve ürün fazlasının depolanması gibi unsurlar ise yerleşik bir düzen ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Böylece ortak yaşam alanları oluşturulmuş ve kalıcı yerleşimler ortaya çıkmıştır.

Neolitik Çağ'da hayvan evcilleştirme faaliyetlerinin başlaması da insanların hayatında değişiklik yaratan önemli olaylardan biridir. Evcilleştirme öncesi dönemde hayvanlar eti için avlanıyordu. Evcilleştirilen hayvanların sayısı zamanla artınca besicilik yapılmaya başlamış ve hayvanların farklı yönlerinden faydalanılmaya başlanmıştır. Gerçek anlamda besin üretiminin Çanak Çömlekli Neolitik Dönem ile başladığı söylenebilir (Özdoğan, 2018: 25). İlk evcilleştirilen hayvanlar çoğunlukla koyun, keçi, domuz ve sığırdır (Sevin, 2003: 19). Yabani keçi, koyun, sığır, domuz en bol oldukları coğrafyalarda avlanmış, oralarda güdülmüş ve nihayet evcilleştirilmişlerdir (Çıvgın, 2018: 1324). İÖ 9. binde morfolojik olarak hala yabani özellikler gösteren bu hayvanların, mutasyon geçirip morfolojik olarak da evcil özellikler sergilemesi (cüsselerinin ve beyinlerinin küçülmesi gibi) İÖ 8. binden itibaren gözlemlenmeye başlanmıştır (Çıvgın, 2018: 1323). Hayvan davranışları evcilleştirme aşamalarında insanlara yol gösterici gözlemler yapma şansı

sunmuştur. Örneğin koyun ve keçinin hem uysal hem de topluluk halinde yaşamaya alışkın, sürü-içi hiyerarşi ve itaat eğilimi güçlü olması ilk evcilleştirilen türler olmasında etkili nedenlerdir (Çıvgın, 2018: 1325). Sığırlar da Neolitik Çağ boyunca avlanan hayvanlardır. Ancak onların evcilleştirilip besin ekonomisinde yer bulmaları koyun, keçi ve domuzdan birkaç yüzyıl sonra gerçekleşmiştir (Çıvgın, 2018: 1341). Hayvanların yaş ve cinsiyet dağılımları evcilleştirme izlerini ararken yardımcı olan faktörlerdir. Hayvanların yaşları çok ilerlemeden öldürülmeleri ve cinsiyet dağılımında çoğaltmaya yönelik olarak dişiye eğilim göstermeleri, bu özellikleri gösteren hayvanların insan kontrolü altında olduğunun bir göstergesidir. Zamanla ve gelişen alet teknolojisiyle birlikte hayvanlardan tarım, tekstil alanlarında daha çok yararlanılmaya başlanmış, deri ve yün üretimi gelişme göstermiştir.

Neolitik Çağ'da toplumsal yapıyı oluşturan unsurlardan biri de inanç sistemi ile ilgili olduğu kabul edilen ve belli karakteristik özellikler taşıyan mimari yapıların ortaya çıkmasıdır. Anıtsal kült merkezleri ile tapınaklar ve bu tapınakların içlerini donatan T biçimli dikilitaşlar, bunların üzerlerinde son derece gelişkin hayvan figürleri ve işaretlerden oluşan semboller dünyasını dinsel sanat veya din olarak tanımlamak oldukça akla yatkındır (Özdöl, 2011: 176). Bu yapılar mimaride yeni ifade biçimlerinin varlığını kanıtladığı gibi, erken Neolitik topluluklarının ortak performansının ve yaratma güçlerinin belirtisidir (Hauptmann ve Özdoğan, 2007: 407). Göbekli Tepe, Nevali Çori, Hallan Çemi gibi yerlerde görülen bu anıtsal yapıların hepsinde yırtıcı av hayvanları tasvir edilmiştir. Bu tasvirleri ikonografik olarak yorumlayıp kesin bir sonuç ortaya koymak oldukça zordur. Ancak dikilitaşlarda yer alan totem hayvanları şamanik düşünce dünyasının ürünü bir pantheonun yansıması olarak değerlendirilir (Hauptmann ve Özdoğan, 2007: 407). Dinsel yorumlamaların yanı sıra insanlar çevrelerinde gördükleri, avladıkları ve gücünden etkilendikleri hayvanları da resmetmişlerdir. Bu değerlendirmeler ve yerleşkelerde ortaya çıkarılan faunal buluntular birlikte incelendiğinde Neolitik Çağ Anadolu'sunun hayvan çeşitliği ve hayvanların hangi açılardan insan hayatına dahil olduğu sonuçları çıkarılmaktadır.

1.2.1. Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşimlerinde Hayvanlar

Hallan Çemi, Çayönü, Nevali Çori ve Göbekli Tepe Güneydoğu Anadolu'da öne çıkan Neolitik yerleşimlerden bazılarıdır. Hallan Çemi'de genellikle koyun (*Ovis*), keçi (*Capra*), geyik (*Cervus elephus*), domuz (*Sus*), köpek (*Canis*), ve ayı (*Ursus arctos*) tükettikleri gözlemlenmiştir (Goodarzi-Tabrizi, 1999: 49). Buradaki hayvanların çoğunun yabani olduğu ve avlanarak tüketildiği belirlenmiştir. Nevali Çori'de ise ortaya çıkarılan kemiklerin çoğunun koyun (*Ovis orientalis*) ve keçiye (*Capra aegagrus*) ait olduğu ve bu hayvanların evcil hayvan olarak beslendiğini görülmektedir (Hauptman, 2007: 148). Çayönü'de köpek evcilleştirilmiş, bunu koyun, keçi ve domuz izlemiştir (Sevin, 2003: 28).

Her ne kadar Hallan Çemi'de yoğun bir yabani koyun ve keçi nüfusu olduğu görülse de, yerleşim sakinleri ilk olarak bu hayvanları değil, domuzları evcilleştirmeye çalışmışlardır.¹ Domuz kemikleri üzerinde yapılan araştırmalar ise bu hayvanın üzerinde ilkel yetiştirme şeklinin uygulandığını göstermektedir. Evcil domuzların bulunduğu yerleşimlerde, domuzların büyük bir kısmının yaşı bir yaşından büyük değildir, cinsiyet oranı erkeklere doğru eğilim gösterir; ki bununda nedeni dişilerin üreme amaçlı korunmasıdır (Rosenberg, 2007: 7). Domuzların koyun ve keçiye göre daha fazla yavrulması ve daha hızlı büyümesi Hallan Çemi'deki evcilleştirmede neden diğer hayvanların önüne geçtiğine ilişkin bir fikir oluşturmaktadır. Aynı şekilde Çayönü'de de evcil olan domuzlar aşırı bir şekilde tüketilmiştir ve toplum ekonomisinin önemli bir unsuru olmuştur (Rosenberg ve Özdoğan, 2011: 135).

Evcil hayvanlar gibi yabani hayvanlarda sıklıkla Güneydoğu Anadolu yerleşimlerinde görülmüştür. Örneğin, Nevali Çori'de boğa (*Bos primigenius*), yaban domuzu (*Sus scrofa*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*), Asya yabani eşeği (*Equus hemionus*) ve kızıl tilki (*Vulpes vulpes*) kemikler arasında bol miktarda bulunan hayvanlardır (Hauptman, 2007: 148). Çayönü'de ise oldukça çeşitli bir yabani hayvan faunası vardır. Buna göre; yaban domuzu (*Sus scrofa*), yabanıl sığır (*Bos primigenius*), yabani koyun (*Ovis orientalis*), yabani keçi (*Capra aegagrus*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*), karaca (*Cervus dama*), ceylan (*Gazella*), at (*Equus*), ayı (*Ursus arctos*), tilki (*Vulpes vulpes*), sansar (*Martes*), tavşan (*Lepus capensis*), kirpi (*Erinaceus europaeus*), yaban kedisi (*Felis sylvestris*), gelincik

¹ Aslında yerleşimde en çok tüketilen hayvan koyun, keçi ve geyiktir. Ancak bu hayvanların kemikleri incelendiğinde yabanıl türlere ait olduğu ve olasılıkla avlanarak elde edildikleri gözlemlenmiştir. Bkz. (Rosenberg, 2007:6).

(*Mustela nivalis*), porsuk (*Meles meles*), kunduz (*Castor fiber*) bölgede bulunan yabancı hayvanlardır. (Rosenberg ve Özdoğan, 2011: 61).

Göbekli Tepe’de ise kazılar boyunca ortaya çıkarılan mimari yapılar diğer yerleşimlere göre farklı özellikler sergilemektedir. Özellikle dikkat çeken yapı T biçimli dikilitaşlardır. Bu dikilitaşlar grup halinde bir çember oluşturacak şekilde konumlandırılmıştır. Kendine özgü olan bu dikilitaşların üzerinde kabartma tekniği ile yapılmış hayvan resimleri ve insanı temsil ettiği düşünülen figürler resmedilmiştir. Böylece T biçimli dikilitaşlarda antropomorfik varlıklar stilize edilerek, yatay bölüm başı ve dikey bölüm gövdeyi temsil etmiştir (Peters ve Schmidt, 2004: 182). Hem dikilitaşlar hem de yapının çevresinde bulunan taş heykeller sanatsal betimlerin zenginliğini, Neolitik’in bu evresinde, bu yörede yaşayan insan toplulukları için simgesel dünyanın oynadığı rolü yansıtır (Schmidt, 2007a: 115). Tüm bu mimari yapı, heykeller, dikilitaşlar ve sanat eserleri Göbekli Tepe’nin bir yerleşim yeri değil, bir tür kutsal alan olduğunun kanıtı olarak gösterilmiştir (Schmidt, 2011: 919).²

Göbekli Tepe’de yapılan çalışmalar, bölge sakinlerinin hala avcı-toplayıcı bir yaşam sürmekte olduğunu ve hayvan yetiştiriciliği ile tarımsal faaliyetlere henüz başlamadıklarını göstermektedir (Schmidt, 2007a: 115). Çevrede bulunan aletlerin teknolojisi de bunu kanıtlamaktadır. Ancak yerleşimde ortaya çıkarılan kalıntılar ve dikilitaşların üzerinde yer alan figürler incelendiğinde Göbekli Tepe insanının günlük yaşantısında hangi hayvanlarla karşılaştığı, hangilerini av hayvanı olarak kullandığı, figürlerin neyi temsil ettiği hususunda bazı sonuçlara ulaşılabilir.

Dikilitaşların üzerinde yer alan hayvan figürlerinin neyi simgelediği bilinmemektedir. Ancak hayvan kabartmaları içeren taş blokların ve hayvan heykellerinin kutsal olarak kabul edilen bir alanda kullanılması, hayvanlara dini anlamlar yüklendiğine işaret eder. Dolayısıyla betimlenen hayvanlar, dikilitaşları korumak için birer bekçi olma görevini yerine getirmiş olmalıydı (Schmidt, 2007a: 120). Betimlenen hayvanların yırtıcı ve erkek olması, aynı zamanda her birinin saldırmaya hazır halde resmedilmesi bu fikri desteklemektedir.

² Öte yandan Göbekli Tepe ile benzer dikilitaş örnekleri bulunan Nevalı Çori’de hem evler hem de tapınaklar birbirine yakın konumdadır. Göbeklitepe’de ise sadece tapınaklar bulunmaktadır: bkz. (Sagona ve Zimansky, 2015: 57).

Göbekli Tepe'deki dikilitaşlar incelendiğinde en çok rastlanan hayvan figürü yılanlardır. Bazı dikilitaşlarda yalnız, bazılarında ise gruplar halinde betimlenmişlerdir. Yılan figürleri incelendiğinde kısa ve başlarının üçgen biçimli olması akla bir engerek türü olduğunu getirir (Schmidt, 2007a: 121). Levant Bölgesine özgü bir tür olan *Vipera lebetina* olmak üzere, engereklerin zehirli türlerinden birçoğunun Urfa'da yaşadığı bilinmektedir (Peters ve Schmidt, 2004:183). Dikilitaşlar üzerinde yer alan figürler ile bu türün birbiriyle ilişkili olduğu düşünülmektedir.

Çanak Çömleksiz Neolitik'te yılan figürü birçok yerleşimde kullanılmıştır. Hallan Çemi, Körtik Tepe gibi Neolitik yerleşimlerden çıkarılan buluntular üzerinde de yılan betimleri bulunur. Ayrıca Nevali Çori'de dinsel törene ilişkin bir yapının duvarında da karşımıza çıkmaktadır (Schmidt, 2007a: 121). Genel olarak yılanların figürlerde kullanılmasının sebebi Neolitik Çağ insanının dini görüşleri ile ilgili olmalıdır. İlk olarak bu görüşün öne çıkmasının sebebi ise, yılanların bir av hayvanı olarak tüketildiğine dair herhangi bir ize henüz rastlanamamış olmasıdır.

Göbekli Tepe'de yaygın olarak görülen bir diğer hayvan figürü ise tilkidir (Resim 1). Aynı zamanda yapılan kazılarda ele geçen hayvan kemikleri arasında oldukça yoğun bir şekilde tilki kemiklerine rastlanmıştır (Schmidt, 2007b: 221). Hem kazı alanında ele geçen kemikler, hem de dikilitaşların üzerinde yer alan tilki figürleri incelendiğinde, göze çarpan karakteristik kuyruk ve gövde yapısı bu türün *Vulpes vulpes* olduğunu ortaya koymaktadır (Peters ve Schmidt, 2004: 207). Antropomorfik yapıları iki dikilitaşın üzerinde stilize edilmiş olması tilkinin Göbekli Tepe sakinlerinin dünyasında önemli bir yeri olduğunu akla getirmektedir (Peters ve Schmidt, 2004: 184). Kazı alanında ortaya çıkarılan tilki kemiklerinin bazılarında kesik izlerine rastlanması insanların tilki etini tüketebilmiş olma ihtimalini akla getirmektedir (Peters ve Schmidt, 2004: 207). Ancak tilki postunu da kullanmış olma ihtimalleri oldukça yüksektir. Yine de Göbekli Tepe'de karşımıza çıkan diğer hayvan figürleri gibi tilkinin de tam olarak neyi sembolize ettiğine dair net kanıtlar yoktur.

Yaban domuzu (*Sus scrofa*) figürü dikilitaşlarda sık sık görülen bir diğer hayvandır. Hepsinin erkek ve saldırmaya hazır, ağızlarının açık, sivri dişlerinin görünür olması dikkat çekmektedir. Dikilitaşlar üzerindeki yaban domuzu figürlerinden ayrı olarak, kireç taşından yapılmış yaban domuzu heykellerine de Göbekli Tepe'de rastlanmaktadır. Dikilitaşlarda farklı durumlarda ve farklı hayvanlar ile birlikte resmedilen birçok yaban domuzu figürü

vardır. Örneğin, dikilitaşlardan birinde yaban domuzu sırt üstü yatar vaziyette resmedilmiştir. Burada yer alan domuz ona bakanlara görsel olarak başka bir bölgeye –ölüler ülkesine- gitmekte olduğunu gösterir gibidir (Schmidt, 2007a: 143). Yaban domuzlarının potansiyel olarak tehlikeli türler olması ve bu nedenle bölgeyi koruyacak muhafızlar olarak resmedildikleri sanılmaktadır (Peters ve Schmidt, 2004: 208). Diğer yırtıcı hayvan kabartmaları içinde aynı görüş benimsenmiştir.

Göbekli Tepe’de bulunan hayvan kalıntılarının %80’den fazlasını memeli kemikleri oluşturmaktadır (Peters ve Schmidt, 2004: 207). Buluntu oranına göre en sık rastlanan memeli hayvan kalıntısı ceylana (*Gazella subgutturosa*) aittir (Schmidt, 2007b: 152). Lir biçiminde şekillendirilmiş boynuzlar Yukarı Mezopotamya’da görülen üç türden biri olan Dorkas ceylanının betimlendiğini göstermektedir (Schmidt, 2007b: 152). Bu bilgiler doğrultusunda en sık avlanan hayvanın ceylan olduğunu söylemek mümkündür. Diğer önemli memeli kalıntılarını yabani sığır (*Bos primigenius*), yaban eşeği (*Equus hemionus*), yaban domuzu (*Sus scrofa*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*) oluşturmaktadır (Schmidt, 2007a: 125). Yaban keçileri (*Capra aegagrus*) bulunan örneklerin %11’ini oluşturursa da koyunun (*Ovis orientalis*) gerisinde kalmaktadır (Peters ve Schmidt, 2004: 207). Bu durum tamamen ekolojik coğrafya ile ilgilidir. Bölgenin keçiden çok koyunun ekolojik taleplerine uygun olan bir doğa görünümüne sahip olması bu durumu açıklamaktadır (Schmidt, 2007a: 125).

Tüm bu bilgilere dayanarak Göbekli Tepe ikonografisi ile faunal kalıntılar birbirlerini tam olarak desteklememektedir (Schmidt, 2011: 925). Göbekli Tepe insanı dikilitaşlarda yer alan figürleri avlanma ritüelinin bir parçası olarak resmetmiş olabilir (Schmidt, 2011: 925). Ancak genel durum bu düşünceye göre şekillenirse şu tutarsızlıklar ortaya çıkmaktadır: En sık tasvir edilen yılan, tilki ve yaban domuzu iken, Göbekli Tepe'deki kemik kalıntıları yaban öküzü, ceylan ve Asya yaban eşeği açısından yoğunluk göstermektedir (Peters ve Schmidt, 2004: 209) (Resim 2). Yaban Domuzu Göbekli Tepe'de insan beslenmesi için oldukça sınırlı bir ekonomik öneme sahipken, megalitik sanattaki sıklığı dikkat çekicidir (Peters ve Schmidt, 2004: 209). Yalnızca tilki kalıntılarının yoğunluğu sanatsal buluntularla benzerlik göstermektedir (Peters ve Schmidt, 2004: 209).

1.2.2. İç Anadolu Bölgesi Neolitik Yerleşimlerinde Hayvanlar

Aşıklı Höyük, Musular, Can Hasan III, Pınarbaşı ve Çatalhöyük bölgede yer alan bazı Neolitik yerleşimlerdir. Bu yerleşimlerin bazılarında hayvan evcilleştirmeye başlanmadığı, avcılık faaliyetlerinin devam ettiği görülür. Örneğin, Aşıklı insanının en önemli faaliyetleri arasında evleri için gerçekleştirdikleri yapı faaliyetleri, beslenmenin ana kaynağı olan avcılık ve toplayıcılık, az da olsa çiftçilik gelmektedir (Esin ve Harmankaya, 2007: 267). Besinlerinin büyük bir çoğunluğunu avcılık ve toplayıcılıkla elde etmişlerdir. Aynı zamanda yakaladıkları hayvanların kemiklerinden aletler ve süsler yapmışlardır. Bu kemik/boynuz aletlerin çoğu koyun ve keçi bacak kemiklerinden yapılmıştır (Esin ve Harmankaya, 2007: 266). Besin ekonomisinde de av hayvanları büyük bir yer kaplar. Çünkü ortaya çıkarılan faunal buluntular Aşıklı Höyük'te hayvan evcilleştirmenin başlamadığı, hayvanların sadece "öncül-evcilleştirme" sürecinde olduklarını ortaya koymaktadır (Esin ve Harmankaya, 2007: 266). En çok tercih edilen hayvanlar koyun (*Ovis orientalis*) ve keçiydi (*Capra aegagrus*) (Sevin, 2003: 40). Rastlanan faunal buluntuların büyük bir çoğunluğu keçi türüne aittir ve bu kemikler incelendiğinde yaşlarının dörtten küçük olduğu, hayvanların henüz küçükken yiyecek olarak tüketildiği ortaya koyulmuştur (Sagona ve Zimansky, 2015: 69). Aşıklı Höyük sakinlerinin avlanma ve avlanma sonrası kesim alanı olarak kullandığı düşünülen Musular'daki hayvan kemikleri genellikle parçalanmış halde bulunan kemiklerdir (Carruthers, 2003: 92). Bu alandaki egemen türün yabani sığır (*Bos primigenius*) olduğu, bunu koyun (*Ovis*) ve keçinin (*Capra*) izlediği belirtilmektedir (Özbaşaran vd., 2007: 275).

Can Hasan III'ün de faunal materyalin büyük bir kısmını sığır (*Bos primigenius*), koyun/keçi (*Ovis/Capra*) oluşturmaktadır (Carruthers, 2003: 93). Büyük olasılıkla Can Hasan III'teki bu hayvanların evcilleşmiş olduğu düşünülmektedir (Sevin, 2003: 44). Pınarbaşı yerleşiminde ise koyun ağırlıklı olmak üzere koyun/keçi (*Ovis/Capra*), türlerinin ağırlıklı olduğu görülür (Baird, 2007: 299). Koyun evcilleştirilmiştir. Yeni doğmuş ve 13-16 aylık yavruya ait kemiklerin bulunması evcil koyunun işaretleridir (Carruthers, 2003: 267). Koyunların 13-16 yaş aralığında öldürülmeleri, bu dönemde maksimum et kapasitesine ulaşmış olmaları ve otlama kaynaklarını ilkbahar-yaz aylarında gelecek yeni nesillere bırakma amaçlı nedenlerle açıklanabilir (Carruthers, 2003: 267). Pınarbaşı'ndaki domuz kemikleri incelendiğinde ise birçoğunun 10 aydan küçük olduğu anlaşılmıştır (Carruthers,

2003: 150). Ancak domuzların bu yerleşimde tam olarak evcilleştirildiğine dair kesin kanıtlar bulunamamıştır (Carruthers, 2003: 151).

At ve eşeklere ait kemiklerde İç Anadolu'nun Neolitik yerleşimlerinde bulunan faunal kalıntılar arasında yer alır. Aşıklı Höyük'te bulunan birkaç diş kalıntısı incelendiğinde *Equus hydruntinus* ve *Equus ferus* türlerine ait olduğu tespit edilmiştir (Buitenhuis, 1997: 659). Holosen başlarından itibaren Anadolu'da yabani atın yaşadığının kanıtlanması, büyük önem taşımaktadır (Esin, 2000: 26). Can Hasan III'ün yabani hayvan topluluğunda da at (*Equus hemionus* ve *Equus hydruntinus*) kemikleri görülür (Carruthers, 2003: 93). Pınarbaşı yerleşiminde bulunan atgillere (*Equus /Equus hydruntinus*) ait kalıntıların et dışında kullanıldığına dair hiçbir belirti yoktur (Carruthers, 2003: 142).

İç Anadolu'daki en önemli yerleşim olan Çatalhöyük'ün ayırt edici bazı özellikleri bulunmaktadır. Yerleşimde evler birbirine bitişiktir, sokak ya da yol yoktur ve evlere damlardaki açıklıktan merdivenlerle iç mekana inilir (Hodder, 2019: 8). Çatalhöyük'te evler, hayvan barınakları ve atık alan yerlerinin mevcut olmasına karşın, henüz bir kamu yapısı, işlik, mezarlık ve tören merkezi gibi bir alana rastlanmamıştır (Hodder, 2007: 314). Çatalhöyük'ü diğer yerleşimlerden farklı kılan bir diğer önemli özelliği ise duvar resimlerinin öyküsel niteliği, Anadolu ve Yakın Doğu'nun aynı döneme ait hiçbir yerleşimi ile paralellik göstermemesidir (Hodder, 2007: 313). Çatalhöyük'teki sanat kendine özeldir.

Sıklıkla ev duvarlarında rastlanan bu resimlerde avlanma sahneleri betimlenmiştir. Hayvanlarla ilgili bu sahnelerin bir kısmı avlanmayı gösterirken, diğerleri vahşi boğaların, geyik, domuz ve ayı gibi hayvanların kızdırılması ile ilgili sahnelerdir (Hodder, 2007: 323). Genç ve sakallı erkeklerin yaban hayvanlarına sataşım onları kızdırdıkları, hayvanların kuyruğunu, dilini, önyaklarını çekip onları rahatsız ettiği örnekler birçok mekanda karşımıza çıkmaktadır (Hodder, 2019: 31) (Resim 3). Bu sahneler arasında en dikkat çekici tasvirlerden biri yabani boğanıkidir (*Bos primigenius*) (Hodder, 2007: 322) (Resim 4). Boğa gibi büyük ve yabani hayvanların önemi tüm Neolitik toplumlarda vurgulanmıştır. Çatalhöyük sanatında sıklıkla karşılaşılan boğanın özel önemini zeminde ise yapılan ziyafetler oluşturmaktadır (Hodder, 2007: 323). Yerleşimde bulunan ve ziyafet atıklarından oluşan dolgularda yüksek oranda boğa kemikleriyle karşılaşılması, insanla vahşi hayvanlar arasındaki ilişkinin yerleşimdeki aktivitelerde temsil edildiğinin göstergesi olmuştur (Hodder, 2007: 323). Yapılan ziyafetlerin saygınlık kazandırdığı tahmin edilmekle birlikte, boğanın öldürülüp parçalanması da başlı başına bir beceri sayılmıştır (Hodder, 2019: 172). Aynı zamanda boğaların dünyalar arası ruhsal yolculuk yapabildiğine inandıklarından dolayı

bu hayvanları yakalayıp onları ele geçirme rekabetine girildiği düşünülmektedir (Hodder, 2019: 197). Yani sığırlar başlıca geçim kaynağı olmasalar da toplumsal-ayinsel olarak önemli işlevleri vardı (Hodder, 2019: 83). Bunların yanı sıra Çatalhöyük'te yer alan evlerin mimarisinde de sığır-yaban öküzü boynuzlarına sıkça yer verilmiştir.

Faunal kalıntılar arasında yer alan koyun ve keçi kemiklerine de oldukça sık rastlanmaktadır (Düring, 2011: 89). Koyun ve keçi Çatalhöyük'teki evcilleştirilmiş hayvanlar arasında yer alır. Evcil koyun ve keçinin yerleşimde en sık görülen hayvan kalıntısı olmasına karşın, Çatalhöyük'te eti çok tüketilen hayvan yabani sığırdı (Düring, 2011: 90). Bunun sebebi ise sığırlarda bulunan et miktarının koyun ve keçiden daha fazla (neredeyse 30 katı) olmasından kaynaklıdır. Diğer yandan koyun ve keçinin Çatalhöyük'te yalnızca et ihtiyacını karşılamadığına dair bazı izlere de rastlanmıştır. Yerleşim alanındaki çömlek parçalarında yer alan yağ kalıntılarının analizi sonucunda, bazı çömlüklerin hayvan yağı çıkarmak ve saklamak (özellikle koyun ve keçi yağı), bunun yanı sıra süt koymak için kullanıldığı ortaya konmuştur (Hodder, 2019: 83). Evcil koyun ve keçinin yanı sıra Çatalhöyük'ün bazı katmanlarında yabani keçi (*Capra aegagrus*) ve koyun (*Ovis orientalis*) izlerine de rastlanmıştır (Russell ve Martin, 2005: 66). Bu hayvanlar genellikle Konya Ovası'nı çevreleyen dağların yüksek yamaçlarında mevcuttu (Russell ve Martin, 2005: 66). Fakat yerleşimde genellikle evcil koyun ve keçi kemiklerinin yaygın olduğu ve kemiklerin evlerde ayrıntılı işlemlerden geçirildiği gözlemlenmiştir (Hodder, 2019: 86). Özellikle koyunların keçilere oranla sayıca üstün olduklarını gösteren veriler elde edilmiştir (Russell ve Martin, 2005: 67). Ancak Çatalhöyük sanatında yabani hayvanlara verilen önem evcil hayvanlara, dolayısıyla koyun ve keçiye verilmemiştir. Evcil koyun ve keçinin beslenmede ağırlıklı olarak tüketilmesine karşın sanatta yabani hayvanların baskın çıkması genelleşmiş bir modelin parçasıdır (Hodder, 2019: 47). Çünkü sanat yabani hayvanlarını, çoğu zaman da yabani hayvanlarının yırtıcı ya da güçlü bölümlerini vurgulamaktadır (Hodder, 2019: 47).

Atlar ise Çatalhöyük'ün bazı seviyelerinde sığırlardan daha çok karşımıza çıkmaktadır. Yerleşimde tespit edilen makromemlilerin %7'sini atlar oluşturmaktadır (Russell ve Martin, 2005: 57). Koyun, keçi ve sığırlar kadar çok tüketilmediğini söylemek mümkündür. Çatalhöyük'teki atık depolarında at kalıntılarının bulunması bazen şölen ve ziyafetler sırasında atların da tüketildiğinin bir göstergesidir (Russell ve Martin, 2005: 58). Ancak bu kemik örneklerine ve yaş dağılımlarına bakıldığında atların Çatalhöyük'te evcil olmadığı, avlanan hayvanlar kategorisinde olduğunu ortaya koymaktadır (Russell ve Martin,

2005: 59). Atlara ait dişler incelendiğinde Çatalhöyük'te *Equus hydruntinus*, *Equus hemionus*, *Equus ferus* olarak üç equid türü tespit edilmiştir (Russell ve Martin, 2005: 57).

Geyikler de Çatalhöyük'te farklı mekanlarda karşımıza çıkan hayvanlardandır. Yabani sığırların yer aldığı av sahneleri gibi geyiklerin de avlanıp kışkırtıldığını gösteren resimler Çatalhöyük yapılarının duvarlarında yer almaktadır. Hayvanların erkek ve yabani hayvanlardan seçilip resmedilmiş olması Göbeklitepe ile benzerlik göstermektedir. Çatalhöyük'te geyiklere ait kalıntıların deri ve boynuz gibi parçalardan oluşması, geyiklerin etli kısımlarının yerleşime getirildiğini göstermektedir (Russell ve Martin, 2005: 61).³ Yerleşim alanında özellikle çok sayıda boynuz bulunmaktadır. Çatalhöyük'te kızıl geyik (*Cervus elaphus*), alageyik (*Dama dama*), karaca (*Capreolus capreolus*) olmak üzere üç farklı geyik türü tespit edilmiştir (Russell ve Martin, 2005: 60). Kızıl geyiğin sayısı diğer türlere göre daha fazladır (Russell ve Martin, 2005: 60). Et ihtiyacının giderilmesinin yanı sıra sembolik olarak resimlerde, ev mimarisinde ve süslemelerde kullanılan boynuzlarıyla birden fazla alanda karşımıza çıkmaktadır.

Geyikler gibi yaban domuzlarının (*Sus scrofa*) doğu höyüğündeki kalıntıları da zaman içerisinde daha az rastlanır hale gelmiştir (Russell ve Martin, 2005: 63). Geyik ve yaban domuzlarının gövdelerine ait kalıntılara yerleşim alanında çok seyrek rastlanmaktadır (Hodder, 2019: 47). Diğer yandan yaban domuzu dişleri ve kemiklerinin (özellikle çene kemikleri) mimaride sıvanın içine katılarak kullanıldığı görülür (Russell ve Martin, 2005: 64). Domuz dişleri bazen mezarların içine konulan armağanlar arasında da yer alır (Hodder, 2019: 212). Yabani hayvanların kışkırtıldığı ve avlandığı resmedilen sahnelerde de yaban domuzları karşımıza çıkar. Anadolu'nun doğusunda yer alan bazı yerleşimlerde domuzların evcilleştirildiği bilinmektedir ancak aynı durum Çatalhöyük için geçerli değildir. Yapılan ölçümler ve domuzların morfolojik yapısı Çatalhöyük'teki domuzların yabani olduğunu göstermektedir (Russell ve Martin, 2005: 64-65). Yerleşimde bulunan vücut parçalarının dağılımındaki dengesizlik ve yaş dağılımı incelendiğinde domuzlarının yabani oldukları kanıtlanmıştır (Russell ve Martin, 2005: 65). Faunal buluntulardaki yaban domuzu sayısının azlığı ise şaşırtıcıdır, çünkü Çatalhöyük çevresindeki bataklık ortamı yaban domuzları için uygun bir habitat olduğundan sayılarının daha fazla olması beklenir (Russell ve Martin, 2005: 65).

³Diğer yandan en erken katmanlarda bütün geyik ölümlerinin yerleşim alanına getirildiği görülmektedir: bkz. (Hodder, 2019: 47).

Köpekler Çatalhöyük'te evcilleştirilmiş hayvanlardan biridir. Hatta bazı tabakalarda yaban domuzu ve geyiklere oranla daha sık karşılaşılan hayvandır (Russell ve Martin, 2005: 80). Köpekler evcilleştirilmiş hayvanlar olsa da yaban hayvanları gibi ayinlerde özel amaçlar için kullanıldıkları düşünülmektedir (Hodder, 2019: 84). Atık depolarından birinde, sığır kemiklerinin yanında bulunan genç bir köpeğe ait kemikler bu düşünceyi destekler niteliktedir (Russell ve Martin, 2005: 82). Köpekler bazen kurban edilmiş ve kafaları tören alanına getirilerek geriye kalan bedeni ise olduğu yerde bırakılmış olabilir (Russell ve Martin, 2005: 81). Diğer yandan insanlar ile yakın ilişkide olan köpekler, çobanlık, avcılık ya da nöbetçi olarak tutulmuş olabilirler (Russell ve Martin, 2005: 82). Köpeklerin Çatalhöyük yerleşiminde insanlar ile birlikte yaşadıkları, ancak evlere girmediklerini destekleyen işaretler bulunmaktadır (Hodder, 2019: 84). Örneğin, yerleşimdeki öğütülmüş kemikler düşük düzeydedir ve evlerin içindeki insan artığı birikintilerde ve zeminlerde kemirilmiş kemikler çok azdır (Hodder, 2019: 84). Yani köpekler insanlarla birlikte yaşamış, zaman zaman gündelik yaşamda köpeklerin bazı becerilerinden faydalanılmıştır. Çok nadir olarak yendiğini gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Genel görüş ise yaban hayvanları gibi ayinlerde özel bir amaçla kullanıldığı yönündedir (Hodder, 2019: 85).

Tilkiler (*Vulpes vulpes*) ise Çatalhöyük'teki vahşi etoburların en yaygın olanıdır (Russell ve Martin, 2005: 82). Tüm vücut bölgelerinden kemikler ve özellikle çene kemiklerine sıkça rastlanmaktadır (Russell ve Martin, 2005: 82). Tüm vücuda ait kemiklerin varlığı, tilkilerin avlandığı yerden bir bütün olarak yerleşime getirildiğinin göstergesidir (Russell ve Martin, 2005: 83). Avlanma sebebinin ilk olarak kürkü için olduğu akla gelse de, köpeklerden daha tutarlı bir şekilde etlerinin de yendiğini gösteren izler vardır. (Russell ve Martin, 2005: 83). Kemiklerde bulunan kesik izleri hem derilerinin hem de etlerinin kullanıldığını gösterir. Tilki kemikleri bazen boncuk yapmak içinde kullanılmıştır (Russell ve Martin, 2005: 83).

Çatalhöyük'teki en önemli konulardan biriside yerleşimdeki leopar (*Panthera pardus*) varlığının hala tam olarak açıklanamamış olmasıdır. Leoparı temsil ettiği düşünülen birçok kabartma ve resim yerleşimde mevcuttur, ancak faunal kalıntılar arasında leopar olduğu kesinleşen bir parça uzun yıllar boyunca, 2004 yılında yapılan araştırmalara kadar bulunamamıştır (Russell ve Meece, 2005: 223) (Resim 5). Bulunan leopar pençesi yiyecek tüketiminin artığı değil, bir kolye ucu olarak kullanılmıştı (Hodder, 2019: 259) (Resim 6). Bulunan bu kemik parçası ile leoparın Çatalhöyük'teki varlığı kesinlik kazanmıştır.

Sanatsal ve mimari yapıların çoğunda da leoparlara yer verilmiştir. Yerleşimde bulunan kışkırtma, kızdırma, av sahnelerinde yer alan insan topluluklarının leopar postlarını üzerine giymiş olduğu açıkça görülmektedir (Hodder, 2019: 207). Aynı zamanda benekli bir post (leopar olduğu düşünülen) giymiş kadın heykelcikleri de Çatalhöyük'te bulunan kalıntılar arasındadır (Hodder, 2019: 208). Ancak postlarının bu kadar sık kullanıldığını gösteren buluntular olmasına karşın bölgede ayak kemiklerine rastlanmamaktadır. Baş ve ayak kemikleri bir hayvanın kürkünü alırken derinin üzerinde bırakılırdı ancak bu durumda birden fazla leopar ayak ve baş kemiğine rastlanmış olması gerekirdi (Hodder, 2019: 12). Leoparların büyük kediler sınıfında yer aldığı düşünüldüğünde ve bu hayvanlara özel bir semgesel anlam yüklendiğinden kemikleri ve etlerini yerleşim alanına getirmek bir tabu olarak görülmüş olabilir (Hodder, 2019: 12). Leoparın faunal kalıntıları ile karşılaştırıldığında Çatalhöyük sanatında oldukça sık kullanıldığı açıktır. Neolitik dönemde Anadolu'da var olan yerleşimlerin birçoğunun sembolizminde vahşi hayvanlara bu şekilde yer verilmiştir. Çatalhöyük'teki leoparında neyi simgelediği tam olarak belirlenememiş olsa da, vahşi hayvan-güç-ruhsal hayat üçlüsü ile ilişkilendirilebilir.

1.3. Kalkolitik Çağ Yerleşimleri ve Faunası

Geç Neolitik Çağ'dan sonra gelen Kalkolitik Çağ yaklaşık olarak İÖ 5500-3000 yılları arasını kapsar. Bu çağ aynı zamanda ‘İleri Üretici Dönem ve Gelişkin Köy Dönemi’ olarak da adlandırılır (Sevin, 2003: 78). Kalkolitik Çağ, İlk, Orta ve Son olmak üzere üç dönemden oluşmaktadır. Çağın en önemli özelliklerinden biri taş aletlerin yanında bakırında kullanılmaya başlanmış olmasıdır. Metalin işlenmesiyle toplum ekonomisi gelişerek farklı bir yöne evrilmiş, çeşitli meslek grupları ortaya çıkmış, alet yapımında ve kullanımında çeşitlilik artmıştır. Aynı zamanda Erken Kalkolitik'ten itibaren Anadolu'daki yerleşmelerin nüfusunun arttığı görülmektedir. Bunu artışa ek olarak Geç Kalkolitik Çağ'da olasılıkla Balkanlar ve Boğazlar üzerinden gelen birtakım göçmen grupların Anadolu'ya yerleşmesi ile nüfus iyice artmıştır (Sevin, 2003: 102). Böylece Anadolu'nun demografik yapısı homojen bir yapıdan uzaklaşmıştır. Bu nüfus artışıyla birlikte barınma ve besin ihtiyaçlarının karşılanması için insanlar daha gelişmiş yöntemler kullanmaya başlamışlardır.

Kalkolitik Çağ'da besin ekonomisi ve tarımsal faaliyetler de gelişerek, Anadolu'da yaşayan halklar için önemli bir uğraş haline gelmiştir. Neolitik Çağ'da

evcilleştirilmeye başlanan hayvanların Kalkolitik ile birlikte farklı yönlerinden yararlanılmaya başlanmıştır. Neolitik topluluklar için hayvanlar öncelikli olarak sadece et tüketimi için yetiştirilirken, Geç Neolitik ve Erken Kalkolitik'ten itibaren süt ve olasılıkla başka süt ürünlerinin üretimi, insanların yaşam kalitesini artıran bir gelişmedir (Aksoy, 2018: 1487). Kalkolitik Çağ'da sütün bilinçli olarak toplandığına dair en erken veriler, Bursa'daki Barcın Höyük'ten gelmektedir (Aksoy, 2018: 1487). Genellikle koyun, keçi ve sığırdan elde edilen ürünlerin tüketimi bu çağdan itibaren artarak devam etmiştir.

1.3.1. Kalkolitik Çağ'da Anadolu Bulunan Evcil Hayvanların Yerleşimlere Göre Dağılımı

Bu dönemde gelişen küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ve onların ikincil ürünlerinin kullanılması yerleşimlerde sıklıkla görülen bir durumdur. Evcilleştirilen hayvanların sayısının artmasıyla birlikte çeşitli ekonomik faaliyetlerde yapılmaya başlanmıştır. Süt ve yün üretimine başlanması ve bu ürünlerin hızlı bir şekilde tüketilmesi köy ekonomilerini farklı bir biçime dönüştürmüştür (Düring, 2011: 198). Örneğin, İç Anadolu'da bulunan Köşk Höyük'te hayvan ekonomisi koyun, keçi ve sığır yönetimine odaklanmıştır (Arbuckle, 2012: 305). Biyometrik veriler koyunların daha çok kuzu yavrulamasına odaklandığını, çok az sayıda erkek koyunun yetişkinliğe ulaşabildiğini göstermektedir (Arbuckle, 2012: 305). Höyükteki keçilerde et ve süt üretimine odaklı yönetilmiş, koyunlara oranla daha geç yaşlarda öldükleri tespit edilmiştir (Arbuckle, 2012: 305). Batı Anadolu'da yer alan Gülpınar yerleşiminde de hayvanların et ve süt üretimi için kullanılmasının dışında tekstil ürünlerinin üretiminde de etkili olduklarını gösteren buluntular vardır. Yün yapımında kullanılan aletlerin ve dokumacılık faaliyetlerinin eşyalar üzerinde bıraktığı izlerin bulunmuş olması Gülpınar ekonomisinde tekstilin etkili olduğunu göstermektedir. Yerleşimde yün kullanılmış olduğuna tanıklık edebilecek arkeolojik veri gurubunu ağırşak, tezgah ağırlıkları ve makara benzeri buluntular oluşturmaktadır (Özdemir, 2012: 143). Böylece hayvansal maddelerin kullanıldığı alanların artmış olması, farklı iş kollarının gelişimine de yardımcı olmuştur. Aynı şekilde Hacılar yerleşiminin 6. seviyesinde günışığına çıkarılan ağırşaklar burada da tekstil malzemelerinin üretilmeye başlandığının göstergesi olmuştur (Düring, 2011: 166). Ilıpınar'daki koyunların keçilerden daha sık olduğunu görülür (Buitenhuis, 2008: 309). Aynı zamanda tabakalarda rastlanan koyun kalıntılarının tamamı evcil koyuna aittir. (Buitenhuis, 2008: 315). Menteşe'deki faunal kalıntılara bakıldığında ise ağırlıklı olarak koyun (*Ovis aries*), keçisinde (*Capra hircus*) aralarında bulunduğu evcil hayvanlar

görülmektedir (Düring, 2011: 189). Buradaki keçilerin güdülmesinde ise daha ziyade yumuşak olan eti ve süt üretimi üzerinde yoğunlaşmaktadır (Gourichon ve Helmer, 2008: 435).

Büyükbaş hayvan yetiştiriciliği incelendiğinde, özellikle evcil sığırların İÖ 6000 yılı öncesinde belgelenmediği bilinmektedir (Düring, 2011: 197). Örneğin, İÖ 5000 yılından itibaren Fikirtepe’de evcil sığırlar yaşamaktaydı (De Cupere ve Duru, 2003: 113). Höyücek yerleşiminde bulunan sığırların morfolojik yapısının diğer bölgelerde bulunan sığırlar kadar büyük olmaması ve Fikirtepe’deki sığırlar ile benzer boyutlarda olmasından dolayı evcil sığır oldukları sonucuna varılmıştır (De Cupere ve Duru, 2003: 113). Aktopraklık yerleşimindeki sığırlar hem evcil hem de vahşi türler olarak karşımıza çıkmaktadır. Yerleşimde bulunan sığırların etlerini tüketmek dışında da kullandıklarına dair kanıtlar bulunmuştur. Sığırların süt ve süt ürünleri için kullanıldığı, bu ürünleri sakladıkları çömlüklerin üzerinde yer alan izlerden tespit edilmiştir (Budd vd., 2013: 865). Ayrıca sığırlar koşum hayvanı olarak kullanılmış, gübreleri ise yakıt olarak değerlendirilmiştir (Budd vd., 2013: 865). Bölge ve yerleşimle ilgili araştırmalar yapılırken bu sığırların yakınlarda bulunan Ilıpınar yerleşmesinden geldiği tespit edilmiştir (Budd vd., 2013: 865). Ilıpınar’daki sığırlara ait kalıntıların çoğunluğunu evcil sığırlar oluştursa da yabani sığırlarda görülmektedir (Buitenhuis, 2008: 312). Ilıpınar’da bulunan evcil hayvanlara ait diş ve alt çene kemiği kalıntıları incelendiğinde domuzların %80’i 2 yaşından önce, sığırların yaklaşık %60’ı 3 yaşından önce, koyun ve keçilerin ise %90’dan fazlası 3-4 yaşına gelmeden öldürüldüğü tespit edilmiştir (Buitenhuis, 2008: 317). Ilıpınar’a çok yakın bir yerleşim olan Mentеше Höyük’teki sığır güdümünde amaç hayvanların etinden, sütünden ve iş gücünden faydalanmak olduğu görülmektedir (Gourichon ve Helmer, 2008: 435). Mentеше’deki faunal kalıntılara bakıldığında ise ağırlıklı olarak koyun (*Ovis aries*), keçi (*Capra hircus*), domuz (*Sus domesticus*) ve sığır (*Bos primigenius*) gibi evcil hayvanlara ait olduğu görülür (Düring, 2011: 189).

1.3.2. Kalkolitik Çağ’da Anadolu Bulunan Yabani Hayvanların Yerleşimlere Göre Dağılımı

Yabani hayvanlar evcil hayvanlar kadar ekonomide yer edinmemiş olsalar da, avlanan ve insanlar tarafından tüketilmeye devam edilmişlerdir. Örneğin, Köşk Höyük’te ve Höyücek’te yabani at (*Equus ferus*) ve yabani eşek (*Equus hydruntinus*) kalıntıları bulunmuş ve av hayvanı oldukları tespit edilmiştir (Duru, 1995: 474; Arbuckle, 2012: 305). Mentеше’de

ise yabani at (*Equus ferus*) yabani hayvan faunasında yer alır (Gourichon ve Helmer, 2008: 435).

Geyik türleri ise Anadolu'nun tüm yerleşimlerinde karşımıza çıkan av hayvanlarının başında gelmektedir. Örneğin, Hacılar, Höyücek ve Ilıpınar yerleşimlerinde alageyik (*Dama dama*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*), karaca (*Capreolus capreolus*) sıklıkla görülmektedir (Westley, 1970: 247; Duru, 1995: 474; Buitenhuis, 2008: 306-307).

Bunların yanı sıra Hacılar'da yabani keçi (*Capra aegagrus*), kunduz (*Castor fiber*) yabani sığır (*Bos primigenius*) ve muflonun (*Ovis Musimon anatolica*) evcilleştirildiğine dair kanıt bulunamamıştır (Westley, 1970: 247). Ilıpınar'ın yabani hayvan faunasında kurt (*Canis lupus*), tilki (*Vulpes vulpes*), ayı (*Ursus arctos*), yaban kedisi (*Felis sylvestris*), panter (*Panthera pardus*) gibi yırtıcı türler yer almaktadır (Buitenhuis, 2008: 306-307).

Değerlendirme

Anadolu'da insan yaşamına dair en eski izler Paleolitik Çağ'dan itibaren görülmektedir. Bu dönemde yaşayan insanların tarım yapabilme, hayvan evcilleştirme gibi yetenekleri olmadığından, besin toplayıcılığı ve avcılık ile yaşamlarını sürdürdükleri bilinmektedir. Paleolitik Çağ'da iklim insanlara çeşitli bitki örtüsü ve zengin bir fauna sunmaktaydı. Her ne kadar alet teknolojisi diğer dönemlere göre ilkel olsa da, bu çeşitlilik besinlere ulaşılabilirliği kolaylaştıran faktör olmuştur. Özellikle Paleolitik Çağ iskan yerleri olan mağaralarda yapılan araştırmalar hem floral hem de faunal çeşitliliğe ışık tutmaktadır. Mağaralarda bulunan faunal örneklerimize göre günümüzde soyu tükenmiş olan birçok hayvan tespit edilmiştir. Yarımburgaz Mağarası'nda bulunan *Ursus deningeri* türüne ait ayı kalıntısı soyu tükenen hayvanlar arasındadır. Diğer yandan Karain Mağarası'nda antik fil, suaygırı, mağara aslanı ve zürafaya ait örnekler bulunması da günümüzde Anadolu'da var olmayan türlerin Paleolitik Çağ'da yaşadıklarının bir kanıtı olmuştur (Yaçınkaya, 1988: 48). Aynı zamanda Akdeniz Bölgesi'nde yer alan Paleolitik mağaraların duvarlarındaki hayvan tasvirleri av sahnelerini betimler ve hangi hayvanların avlandığına dair fikirler sunar.

Neolitik Çağ ile birlikte insanların geçici barınaklardan yerleşik hayata geçmiş olmaları beraberinde birçok yeni gelişmeyi getirmiştir. Avcılık ve toplayıcılıkta devam eden faaliyetlerdir. Ancak bunun yanı sıra yeni üretim biçimleri benimsenmiş, bitki ve hayvan evcilleştirme faaliyetleri giderek artmıştır. Böylece hayvanlar insan yaşamının önemli bir parçası olmuştur. Çünkü evcilleştirilen hayvan sayısı arttıkça insanların besine ulaşması

daha kolay hale gelmiştir. Anadolu'da ilk evcilleştirilen hayvanlara bakıldığında domuz, koyun, keçi, sığır gibi hayvanlar olması tesadüf değildir. Bu hayvanların sürü halinde yaşamaları, güdülmeye meyilli olmaları ve uysal sayılabilecek kategoriye girmeleri evcilleştirilmelerine zemin hazırlayan nedenlerdir. Bu hayvanlara ait evcilleştirme izleri ilk ve yoğun olarak Güneydoğu Anadolu'da görülmektedir. Örneğin Neolitik'in erken dönemlerinde Hallan Çemi'deki domuzların öncül evcilleştirme aşamasında olması karşılaşılan ilk verilerden biridir. Genel olarak Güneydoğu Anadolu'da koyun, keçi, domuz, geyik, sığır, karaca gibi türler yoğun olarak avlanan türlerdir. Bunların yanı sıra tilki, kurt, yabani at ve eşeklerde faunada sıkça karşılaşılan diğer hayvanlardır.

İç Anadolu'daki yerleşmeler de hayvanların evcilleştirilmesi ve avlanması konularında Güneydoğu ile benzerlikler göstermektedir. Evcilleştirme çabaları sürerken bir yandan da hayvan avları devam etmiştir. Yerleşme alanlarının dışında avlanmak ya da avlanan hayvanları kesip parçaladıktan sonra yaşadıkları yere getirmek için oluşturulmuş, bir nevi kesimhane sayılabilecek alanlara İç Anadolu'da rastlanmaktadır. Musular bu özelliklere sahip bir yerleşmedir. Burada bulunan ve atık deposu olarak kullanılan kanallarda yoğun bir şekilde faunal kalıntıların bulunması bu durumu açıklamaktadır. Bu durum insanların avlanmak için kendilerini geliştirdiği ve avlanmaya verdikleri önemi göstermektedir. Koyun, keçi, domuz ve köpek İç Anadolu'da evcilleştirilen hayvanlardır. Sığır, yabani at ve eşek, geyik, karaca, alageyik gibi yabani hayvanlar ise avlanarak tüketilmeye devam etmiştir. Günümüzde Anadolu'da soyu tükenmiş olan ve Çatalhöyük'te bulunan leopar pençesi ise Neolitik Çağ Anadolu'sunda bu hayvanın var olduğunu kanıtlar.

Neolitik Çağ ile birlikte toplumlarda gelişen inanç sistemi de hayvanlara özel anlamlar yüklenmesine, hayvanların dini figürler olarak görülmesine yol açmıştır. Özellikle güçlü, yabani ve yırtıcı hayvanlar farklı biçimlerde resmedilmiştir. Neolitik Çağ yerleşmeleri olan Göbekli Tepe, Nevali Çori ve Hallan Çemi'de bulunan anıtsal yapılar bu durumu destekleyen güzel örneklerdir.

Geç Neolitik Çağ'ın devamı olarak gelen Kalkolitik Çağ'da tarım ve hayvancılık daha da gelişerek toplumsal ekonomide büyük yer tutmaya başlamıştır. Ekonominin gelişmesi giderek artan Anadolu nüfusunun ihtiyaçlarını karşılamak içinde önemli bir etkidir. Tarımda daha gelişmiş aletler kullanılması verimliliği arttırmış, evcil hayvan sayısı Neolitik Çağ'a göre daha fazla sayıya ulaşmıştır. Örneğin, Neolitik Çağ'da evcilleştirilmemiş olan sığırlar Kalkolitik Çağ'da evcil hayvanlar olarak görülmektedir.

Höyücek, Ilıpınar, Mentеше, Aktopraklık ve Barçın Höyük yerleşmeleri evcil sığır izlerine rastlanan yerlerdir. Yerleşmelerde bulunan çömlекlerin üzerinde tespit edilen süt ve yağ kalıntıları sütün Kalkolitik Çağ'da bilinçli olarak kullanıldığının kanıtı olmuştur. Bunların yanı sıra Gülpınar ve Hacılar hayvan yünlerinin işlendiği ve bu işin ekonomik birer faaliyet gibi yürütüldüğü yerleşmeler arasında yer almaktadır. Evcil hayvanlar Kalkolitik yerleşimlerin her birinde görölse de geyik, karaca, yaban domuzu gibi hayvanlar avlanmaya devam etmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

BRONZ (TUNÇ) ÇAĞ ANADOLUSU'NDA HAYVANLAR

2.1. Anadolu'da Bronz Çağı, Yerleşimler ve Fauna

Kalkolitik Çağ'ın sonlarında kalay ve bakır madeninin karışımından oluşan tuncun kullanılması ile birlikte başlayan dönemdir. Anadolu Bronz Çağı'nın yaklaşık olarak İÖ 3000 yılında başladığı düşünülmektedir. Anadolu Bronz Çağı üç ayrı evrede incelenir; Erken Bronz Çağı (İÖ 3000-2500), Orta Bronz Çağı (İÖ 2500-2000) ve Geç Bronz Çağı (İÖ 2000-1200) (Akurgal, 2005: 11).

Bronz Çağı üretim ekonomisinin gelişiminde madencilik en önemli aşamalardan biridir (Sevin, 2003: 116). Maden üretimi gibi karmaşık bir teknolojiyi bilmek, çağın iş kolları arasında en çok tutulan olmuştur (Harmankaya, 2002: 13). Erken Bronz Çağı'ndan itibaren Anadolu'da görülen en büyük buluş tekerlek ve dört tekerlekli arabadır (Akurgal, 2005: 11). Öküzler tarafından çekilen bu arabalar birçok iş kolunda kullanılmaya başlamıştır. Aynı zamanda tarım ve hayvancılık gelişmiş, avcılık ise Kalkolitik Çağ'da olduğu gibi kişisel yürütülen, ailenin besin ekonomisine katkı amacıyla yapılan bir aktivite olmaya devam etmiştir (Harmankaya, 2002: 13).

Diğer yandan Bronz Çağı'nda ticareti organize eden kişiler, kendi toplumlarında önemli konuma gelerek, o toplumu idare eden seçkin sınıfına dahil olmuşlardır (Harmankaya, 2002: 13). Böylelikle Anadolu'da daha iyi örgütlenen toplumlar ve giderek belirginleşen sosyal sınıfların ortaya çıktığı görülmektedir (Sevin, 2003: 117). Erken Bronz Çağı'nda gelişmiş köyler ile başlayan süreç zaman içinde bağımsız beyliklerin ortaya çıkması, siyasi örgütlenmenin ve merkezi yönetime bağlı devletlerin Anadolu'da varlığını göstermesiyle devam etmiştir. Özellikle Orta Bronz Çağı'ndan itibaren görülen merkezi devletlerin siyasi, ticari ve üretim faaliyetleri önceki dönemlere kıyasla daha gelişkin ve büyük ölçekli olmuştur.

2.1.1. Batı Anadolu Erken Bronz Çağı Yerleşimlerinde Fauna

Erken Bronz Çağ'ın başlarından itibaren yeni hammadde kaynaklarının keşfi ve bunlara duyulan ihtiyacın giderek artması, bölgeler arası ticaretin de daha yoğun bir şekilde işlemesine yol açmıştır (Efe, 2003: 100). Önceki çağlarda da geçim kaynağı olan tarım, hayvancılık, dokumacılık ve çömlekçilik gibi iş alanları, ticaret ağının genişlemesiyle

birlikte daha büyük ölçüde yapılan uğraşlar haline gelmiştir. Özellikle Deniz ticaretinin gelişmesi uluslararası ticaretin canlanmasına yol açmıştır.

Bu gelişmeler Batı Anadolu'da bulunan kentlerin ekonomisinde de büyüme yaratmıştır. Troia başta üzere Yenibademli, Limantepe, Baklatepe, Beycesultan, Karataş Semayük, Demircihöyük, Küllüoba EBC Batı Anadolu yerleşimlerinde gelişme gösteren ve sosyoekonomik alanda büyüyen yerleşmelerdir.

Troia

EBC başlarında neredeyse tüm kuzeybatı Anadolu'yu ve Trakya'nın güney kıyılarını etkisi altına alan yerleşme Troia kentiydi (Sevin, 2003: 118). Günümüzde Çanakkale ili sınırlarında bulunan yerleşme, EBC Anadolu'sunun en önemli yerleşmelerinden biri olmuştur. Troia'nın Çanakkale Boğazı'nın güneydoğu ucundaki stratejik konumu, yerleşmenin bir liman kenti olmasını mümkün kılmıştır ve kentte yoğun bir ticaret yapılmasının önünü açmıştır (Gündem, 2010: 29). Troia'da yaşayan halkın tarım, hayvancılık ve balıkçılık faaliyetleri de yürüttükleri bilinmektedir. Kazılarda gün ışığına çıkarılan faunal buluntular eksiksiz incelendiğinde geçim ekonomisi hakkında önemli ipuçlarına ulaşılmaktadır. EBC Troia'sında da hayvan yetiştiriciliği önemli ölçekte yapılan bir faaliyet olmuştur. Yerleşme çevresinde hayvan sürülerinin otlatıldığı alanlar oldukça geniştir (Peter ve Uerpmann, 2001: 315). Bu nedenle bölgede sığır, koyun, keçi ve domuz yetiştiriciliği yaygın bir şekilde yapılmaktadır (Çakırlar, 2016: 293).

Bronz Çağ'da canlı hayvanlarda ekonominin bir parçası haline gelmiş ve ticareti yapılan mallar arasında yerini almıştır (Gündem, 2010: 41). Troia'da bulunan sığırların da yaşlı sayılabilecek yaş aralığında olması (3,5-6), bu hayvanların canlı sermaye olarak elde tutulmuş olma olasılığını akla getirmektedir (Çakırlar, 2016: 294). Ayrıca sığırlar evcil hayvanlar arasında tüketilen etin neredeyse yarısını karşılayan hayvanlardır (Peter ve Uerpmann, 2001: 317). Et ihtiyacı dışında süt, peynir üretmek amacıyla da kullanılmışlardır (Gündem, 2010: 225). Aynı zamanda sığırlar büyük ve güçlü oldukları için tarımda yapılırken de güçlerinden faydalanılmıştır (Peter ve Uerpmann, 2001: 318). Diğer yandan bir ticaret kenti olan Troia'da malları farklı bölgelere taşımakta sığırların önemli görevlerinden biriydi (Gündem, 2010: 225). Bu nedenle hem çiftçiler hem de tüccarlar için önemli bir yere sahip olduklarını söylemek yanlış olmaz.

Troia'daki memeli kalıntılarının %33,5'ini koyunlar oluşturur (Gündem, 2010: 80). Troia çiftçileri, küçükbaş hayvanlardan elde edilen tüm ürünlere odaklanmış ve bu hayvanlardan karşılanan ürünlerin en önemlisi et olmakla birlikte yün, süt ve postlarını çeşitli alanlarda kullanmışlardır (Gündem, 2010: 102). Et ihtiyacının büyük bir bölümünün sığırlardan karşılandığı bilirse de, yerleşmede en sık rastalanan faunal kalıntılar, koyunlara aittir. Koyunların çevreye uyum sağlama yeteneklerinden dolayı bu bölgede tercih edildikleri söylenebilir (Gündem, 2010: 224). Koyunların eti ve sütü dışında, yünü ve postlarından çeşitli şekillerde yararlanılmıştır. Troia'da yetiştirilen koyun ve keçilerin önemli ölçüde yün, iplik ihtiyacını karşıladığı yerleşmede bulunan faunal kalıntılarla da kanıtlanmıştır (Blegen, 1995: 71). Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinde keçilerde yer almaktadır. Ancak sayıları koyunlar kadar fazla olmamakla birlikte, sürülerdeki keçi sayısı da zaman içinde daha az önemli hale gelmiştir (Gündem, 2010: 100).

Kentteki evcil hayvan yetiştiriciliğinde önemli bir yeri olan ve kırmızı et ihtiyacını karşılamada sığır, koyun ve keçiden sonra domuzlar gelir. Evcil domuzları yetiştirmek, kırmızı et ihtiyacını karşılayan diğer hayvanları yetiştirmekten daha az zahmetliydi. Domuzların sığırlar kadar yer işgal etmemesi, her türlü yiyeceği yiyebilmesi (insana ait mutfak çöprü gibi), gebeliğinin kısa sürerek tek seferde birden çok yavrulaması, yeni doğan dişi domuzların sekiz ay gibi kısa bir sürede olgunlaşması domuz yetiştiriciliğine olan ilgiyi arttırmıştır (Gündem, 2010: 122). Yapılan araştırmalarda Troia III'te en çok tüketilen etin domuz eti olduğu tespit edilmiştir (Gündem, 2010: 114). Sığır eti ve domuz eti, Troialıların sıklıkla tercih ettikleri et türleridir (Blegen, 1995: 107). Troia'daki domuzlar et ihtiyacının yanı sıra muhtemelen deri ihtiyacını karşılamak içinde yetiştirilen hayvanlardı (Gündem, 2010: 124).

Troia'da evcil hayvanlar arasında yer alan fakat tüketildiğine dair her hangi bir iz rastlanmamış olan hayvan köpektir. Özellikle insanların mal ve mülklerini korumak amacıyla kullanıldıkları düşünülmektedir. Köpekler, büyük olasılıkla koyun sürüleri şehir dışındayken veya koyunlar geceyi başka bir yerde geçirirken, otlarken hayvanlara göz kulak olmuşlardır (Gündem, 2010: 125).

Evcil hayvanların yanı sıra Troia'da on üç yabancı memeli hayvan türü tanımlanmıştır (Gündem, 2009: 94). Kalıntıların çoğu alageyik (*Dama dama*), yaban domuzu (*Sus scrofa*) ve tavşanlardan (*Lepus europaeus*) oluşmaktadır (Gündem, 2009: 94). Özellikle alageyiklerin, Troia'nın da içinde bulunduğu Troas Bölgesi'nde Neolitik Çağ'dan 19.

yüzyıla kadar avlanan hayvanların başında olduğu görülür (Peter ve Uerpmann, 2001: 315). Alageyiklerin Troia'nın her döneminde sıklıkla avlanan yabani hayvanlar arasında olduğu açık bir şekilde gözlemlenmiş ve özellikle Troia III döneminde kırmızı et ihtiyacının %10 alageyiklerden karşılanmıştır (Gündem, 2010: 155). Aynı zamanda Troia'nın kutsal alanlarındaki kült ayinleri için önemli bir kurban hayvanı olarak bilinmektedir (Peter ve Uerpmann, 2001: 315). Troia'da avlanan kızıl geyik ve karacaların sayısı alageyikler kadar fazla değildir. Yerleşmede bulunan kızıl geyik (*Cervus elaphus*) kalıntılarının yarısının boynuzlardan oluşması, bu parçaların ormandan toplanmış olma ihtimalini akla getirmektedir (Gündem, 2009: 97). Geriye kalan kalıntılardan da anlaşılacağı üzere kızıl geyikler Troia'da düzenli olarak avlanamayacak kadar nadir görülen hayvanlardır. Karaca (*Capreolus capreolus*) buluntuları, Troia ve çevresinde bu hayvanın avlandığının bir kanıtıdır ancak çok az sayıda avlanmışlardır ve kırmızı et tüketimindeki oranları çok düşüktür (Gündem, 2010: 154).

Kızıl tilki (*Vulpes vulpes*) olarak tanımlanan kemiklere Troia I ve II'de rastlanmıştır (Gündem, 2009: 95). Kalıntılar üzerinde yapılan araştırmalar tilki etinin tüketildiğine dair yeterli kanıtlar sunmamakla birlikte tilkilerin kürkü için avlanmış olabileceği, ancak yerleşim dışında derileri yüzülmüş olabileceğinden kazılarda rastlanan tilki kemiği sayısı azdır (Gündem, 2009: 95). Tilkiler gibi az sayıda kalıntısına rastlanan bir diğer yabani hayvan ise kurtlardır. Troia I'de üç adet kurt (*Canis lupus*) kemiğine rastlanmıştır (Gündem, 2010: 148). Kurtlar, evcil hayvanlar için tehlikeli canlılar olduğundan dolayı avcılar tarafından öldürülüp yerleşim yerine getirilmiş olabilirler (Gündem, 2010: 148).

Troia'nın farklı evrelerinde bulunan ayı (*Ursus arctos*) kemikleri toplam dört adetten oluşmaktadır (Gündem, 2009: 95). Ayıların kürkü için öldürülmüş ve pençeleriyle yerleşim yerine getirilmiş olma olasılığı oldukça yüksektir. Diğer yandan ayıların da kurtlar gibi hem Troia sakinleri hem de evcil hayvanları için tehlike arz ettiğinden avlanmış olabileceği düşünülmektedir (Gündem, 2010: 148).

Yaban domuzları (*Sus scrofa*) Troia'da en çok avlanan üçüncü yabani hayvanı olarak karşımıza çıkmaktadır (Gündem, 2009: 96). Bunun yanı sıra yaban domuzlarının, Troia'nın ilk zamanlarında alageyikler gibi kült ayinlerinde sıklıkla avlandığı da düşünülmektedir (Peter ve Uerpmann, 2001: 315). Yaban domuzuna ait kalıntılarının çoğunluğuna Troia I'de rastlanmıştır (Gündem, 2010: 151). Domuzlar farklı nedenlerden dolayı avlanmış olabilirler. Troia'daki tarlalara zarar vermeleri ve çiftleşme zamanında yerleşimdeki evcil domuzlara

saldırmaları gibi durumlar avlanma nedenleri arasında olabilir (Gündem, 2010: 152). Ancak zaman ilerledikçe bölgede yabani hayvan avlarında artış yaşanırken, aynı dönemde yaban domuzu avının azaldığı görülmektedir (Gündem, 2010: 153). Bu durum için çevresel faktörlerin birinci etken olduğu düşünülmektedir. Örneğin, yaban domuzlarının toplanma alanını oluşturan meşe ağaçlarının kesilmesi ve geniş getiren hayvanların bu ağaçların yeniden canlanmasına olanak sağlamaması, iklim koşullarının kurak olup su kaynaklarını olumsuz etkilemesi gibi nedenler bu hayvanların yaşam alanlarını kısıtlamış ve avlanmalarına etkide bulunmuştur (Gündem, 2010: 153). Yaban domuzu avının azalmasıyla birlikte avcılarının odağı değişmiş ve alageyik avına yönelmişlerdir (Gündem, 2010: 153).

Troia'da rastlanan yabani hayvanlar arasında dikkat çeken bir tür de aslanlardır. Aslanların Erken Bronz Çağı'nda Troialılarca avlandığı tespit edilmiştir (Peter ve Uerpmann, 2001: 315). Troia I-II zamanında rastlanan aslanlar ise Asya Aslanı olarak adlandırılan *Panthera leo persica*'dan gelmektedir (Gündem, 2009: 96). Bulunan kemik kalıntılara göre avlanan aslanların sayısı, avlanan ayı sayısının gerisinde kalmaktadır (Peter ve Uerpmann, 2001: 315). Tıpkı diğer tehlikeli hayvanlar da olduğu gibi, aslanlar da Troia sakinleri ve sürüleri için tehdit oluşturduğundan avlanmışlardır.

Troia'daki tavşan kalıntıları tüm evrelerde yaygındır ve yabani memeli hayvanların arasında sık rastlanan ikinci hayvandır (Gündem, 2010: 146). Bu kalıntılar kahverengi tavşana (*Lepus europaeus*) ait kalıntılardır (Gündem, 2009: 95). Tavşanlar büyük olasılıkla yerleşimin yakınında avlanmış ve avcılarının yerleşime eli boş dönmemesi için bir fırsat olmuş olabilir. (Gündem, 2010: 147). Yerleşmede bulunan vaşaklar (*Lynx lynx*) ise kürkü için öldürülmüş ve pençeleriyle yerleşime getirilmiş olabilir (Gündem, 2009: 95). Başka bir olasılık ise bölgedeki köpeklerin vaşakları öldürmüş olabileceğidir (Gündem, 2009: 95).

Diğer yandan Troia'nın bir liman kenti olmasından dolayı yapılan balıkçılık faaliyetleri de besin zincirine katkıda bulunmuştur. Bronz Çağı boyunca Batı Anadolu'da devam eden balıkçılığın en önemlisi kıyı balıkçılığıydı ve lagünler ana balıkçılık alanı haline gelmişti (Çakırlar, 2016: 296). Kentte en sık rastlanan balık kalıntıları orkinos (*Thunnus thynnus*) balığına aittir (Gündem, 2010: 174). Bulunan birkaç örnek incelendiğinde ise bu balıkların 2,5-4 metre uzunluğunda olduğu tespit edilmiştir (Gündem, 2010: 174). Orkinostan sonra en sık rastlanan balık ise çipura (*Sparus aurata*) olmuştur. (Van Neer ve Uerpmann, 1998: 246). Balıklar dışında kabuklu deniz canlıları da Troia'da tüketilmiştir. Troia'da limpet (*Patella*), Orta Akdeniz midyesi (*Mytilus*), lagün horozu (*Cerastoderma*

glaucum), Avrupa istiridyesi (*Ostrea edulis*) gibi türlere sıklıkla rastlanmaktadır (Gündem, 2010: 173). Bu veriler ışığında Troia’da balıkçılık ve kabuklu deniz ürünlerinin kayda değer miktarlarda tüketilmiş oldukları ortaya konmaktadır.

Maydos Kilisetepe Höyüğü

Maydos Kilisetepe Höyüğü Çanakkale Boğazı’nın Avrupa yakasında, Kilye Koyu’nun hemen güneyinde, Eceabat ilçesinin ortasında yer almaktadır (Gündem vd.,2015: 261). Höyükte tespit edilen katmanlardan en dikkat çekici olan Bronz Çağı’na ait olanlardır. Höyükte bulunan hayvan kemiklerinin %93’ü evcil ve %7’si ise yabani hayvanlara aittir (Seçmen vd., 2018: 458). Evcil hayvan kalıntıları incelendiğinde koyun, keçi, domuz ve sığır kemiklerine oldukça sık rastlanmıştır (Seçmen vd., 2018: 458). Höyükte en fazla koyun kemikleri bulunmuş ve bunu sırasıyla sığır, domuz, at, köpek ve eşek izlemiştir (Seçmen vd., 2018: 459). Maydos’da az sayıda ele geçen köpek ve atgillere ait kemik kalıntısı VI. tabaka da tespit edilmiştir (Seçmen vd., 2018: 459).

Yabani hayvan kalıntılarına bakıldığında ise ağırlıklı olarak geyik türleri (kızıl geyik ve alageyik) görülmektedir (Seçmen vd., 2018: 459). Höyüğe yaban domuzu, tilki ve tavşanlara ait kemikler de bulunmuştur (Seçmen vd., 2018: 459).

Yenibademli Höyük

Yenibademli Höyük, Çanakkale ili Gökçeada ilçe merkezinin 2.3 km kuzeyinde, Büyükdere vadisinin aşağı kesiminde yer almaktadır (Hüryılmaz, 2009: 148). Batı Anadolu yerleşmeleri arasında Erken Bronz Çağ özellikleri taşıyan yerleşmelerden biridir. Yenibademli’nin faunal yapısına bakıldığında tespit edilen hayvanların yaklaşık %90’nını evcil hayvanların oluşturduğu görülmektedir (Gündem, 2010: 65). Hayvan kemiklerini incelendiğinde Yenibademli’nin besin ekonomisinde rol oynayan sığır, koyun, keçi ve domuzun evcilleştirildiği belirtilmiştir (Hüryılmaz, 2006a: 36). Yerleşmede bulunan yonca tohumları da hayvan besiciliğinin yapıldığını destekler niteliktedir (Hüryılmaz, 2006a: 36). Diğer yandan höyükte bulunan köpek kalıntılarında yola çıkarak, köpeğin yerleşmede besin kaynağı olarak mı, yoksa orada oturanların güvenliğini sağlamada veya av sırasında yardımcı olarak mı evcilleştirildiği sorusu ise bir kesinlik kazanmış değildir (Hüryılmaz, 2006b: 265). Ayrıca Yenibademli hayvan topluluğunda yer alan ve gün ışığına çıkarılan at ve eşek kalıntılarının Bronz Çağ ile ilgisi olmadığı, daha sonraki zamanlardan kalma

(Hellenistik ve Arkaik Çağ) bozulmuş katmanlardan geldiği bildirilmiştir (Gündem, 2010: 66).⁴

Yenibademli'de bulunan yabani hayvanlara evcil hayvanlar kadar sık rastlanmamaktadır. Yabani hayvan topluluğunun içerisinde yaban keçisi (*Capra aegagrus*), yaban domuzu (*Sus scrofa*), alageyik (*Dama dama*), karaca (*Capreolus capreolus*), tilki (*Vulpes vulpes*) ve tavşan (*Lepus capensis/europaeus*) bulunmaktadır (Gündem, 2010: 63). Yabani hayvanlar arasında en çok avlanan alageyiklerdir (Gündem, 2010: 66). Yabani hayvan kemiklerinin Erken Bronz Çağ katmanlarında ele geçirilmiş olmaları, hayvan besiciliği ve tarımsal faaliyetlerin yanı sıra avcılığın da gerçekleştirildiğinin göstergesi olmaktadır (Hüryılmaz, 2006b: 265).

Beycesultan

Beycesultan Höyüğü Denizli ilinin Çivril ilçesi sınırları içinde, ilçe merkezinden 5 km güneybatıda, Çivril-Denizli karayolu üzerinde yer almaktadır (Abay, 2012: 40). Beycesultan'ın Geç Kalkolitik'ten başlayıp Geç Bronz Çağ'a kadar kesintisiz bir yerleşime sahne olduğu görülmektedir (Vardar vd., 2019: 611). Yerleşim Ege bölgesi Bronz Çağı açısından önemli bir yere sahiptir.

Beycesultan'ın faunal yapısı incelendiğinde 288 adet hayvan kemiği saptanmıştır (Ducos, 1965: 139). Bulunan küçükbaş hayvan topluluğunun çoğunluğunu evcil koyun (*Ovis aries*) ve keçiler (*Capra hircus prisca*) oluşturmaktadır (Ducos, 1965: 150). Kemik kalıntılarının çoğunluğunun yetişkin hayvanlara ait olduğu tespit edilmiştir (Ducos, 1965: 150). Beycesultan'daki koyun ve keçiler ağırlıklı olarak et üretimi için kullanılmıştır (Ducos, 1965: 151). Yerleşmede bulunan domuzlarda (*Sus scrofa*) koyun ve keçi sayısı ile aynı oranda temsil edilmektedir (Ducos, 1965: 151). Ortaya çıkarılan domuz kemikleri ve kafataslarının yapısı incelendiğinde ise bu hayvanın evcil olduğu kesinlik kazanmıştır (Ducos, 1965: 151).

Sığır eti ise Beycesultan'da açık ara en bol türdür, öyle ki tek başına kemik kalıntılarının %48'ini sığırlar (*Bos taurus*) oluşturmaktadır (Ducos, 1965: 151). Beycesultan'daki sığırların yaş dağılımına bakıldığında doğal ölüm oranına karşılık gelen

⁴ Troas'ta evcil at ve eşeğin en erken ortaya çıkışı Troya VI (İÖ 1700-1600), yani Orta ila Geç Bronz Çağı'ndaydı. Yenibademli'deki eşek kalıntıları ise Geç Miken (2.binyılın sonu) döneminden olduğu düşünülmektedir. Bkz. (Gündem, 2010: 66).

bir dağılım görülür ve bu durum et tüketiminin yanında süt ve büyük olasılıkla iş gücünden de yararlanıldığını desteklemektedir (Ducos, 1965: 152). Genel anlamıyla Beycesultan yerleşmesinde sığır, koyun, keçi ve domuz eti üretim ve tüketimi yaygın bir şekilde görülmektedir (Ducos, 1965: 152).

Kızıl geyik (*Cervus elaphus*), eşek (*Asinus*) ve köpek (*Canis familiaris*) kalıntıları ise Beycesultan'da gün ışığına çıkarılan diğer hayvanlardır (Ducos, 1965: 153). Ayrıca bu hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar sonunda eşek ve köpeğin evcil olduğu ortaya konmuştur (Ducos, 1965: 154).

Karataş-Semayük

Karataş-Semayük, antik Likya bölgesinde, Antalya ilinin Elmalı ilçesi yakınlarında bulunan bir Bronz Çağı yerleşmesidir (Hesse ve Perkins, 1974: 149).

Yerleşmede yapılan kazılar sonucunda elde edilen faunal buluntular incelendiğinde 1604 adet kemik parçası tespit edilmiştir (Hesse ve Perkins, 1974: 149). Bulunan kemikler arasındaki genel dağılımda *Ovis aries*, *Capra hircus*, *Bos taurus*, *Sus*, *Cervus elaphus*, *Equus*, *Canis* gibi türler bulunmaktadır (Hesse ve Perkins, 1974: 149). Koyun (*Ovis aries*) ve keçiler (*Capra hircus*) ile Karataş-Semayük'ün neredeyse her döneminde karşılaşılmaktadır ve örnekler incelendiğinde koyunların keçilerden daha yaygın olduğu görülmektedir (Hesse ve Perkins, 1974: 152). Sığırlar (*Bos taurus*) ise Erken Bronz Çağ'ın başlarından itibaren Karataş-Semayük'te yaygın olarak görülen bir diğer hayvandır. Öyle ki, Erken Bronz Çağ II dışında her zaman sayısal üstünlükleri koyun ve keçilerden daha fazladır (Hesse ve Perkins, 1974: 156). Aynı zamanda sığırlar Karataş-Semayük'ün et tedarikinde ilk sırada yer almaktadır (Gündem, 2010: 182). Bu bilgilere dayanarak yerleşmenin eski sahiplerinin genel olarak sığırların egemen olduğu hayvancılıkla uğraştıklarını söylemek yanlış olmaz.

Domuzlar (*Sus*) yerleşmenin tüm zamanlarında görülmektedir. Karataş-Semayük'te bulunan hayvanlar arasında %34 gibi yer edinmiş olması sayısının oldukça fazla olduğunun işaretidir (Hesse ve Perkins, 1974: 154). Domuz, Karataş-Semayük'te sığırdan sonra et ihtiyacını karşılama konusunda ikinci sırada yer almaktadır (Gündem, 2010: 182).

Bunların yanı sıra kızıl geyik (*Cervus elaphus*) ve köpek (*Canis*) kalıntıları da Karataş-Semayük'te bulunan diğer hayvanlardır (Hesse ve Perkins, 1974: 149). Özellikle geyiklerin boynuzlarına ait parçaların bulunması geyikler için genel bir değerlendirme

yapılmasına olanak tanınmasada alet yapımı için kullanılmış olduklarını akla getirmektedir (Hesse ve Perkins, 1974: 149). Avcılık ise Karataş-Semayük'te her zaman küçük rol oynamış ve ekonomisinde önemli bir yer edinememiştir (Hesse ve Perkins, 1974: 160).

Bademağacı

Bademağacı, Antalya'nın 50 km kuzeyindeki Bademağacı kasabasında yer almaktadır (De Cupere vd., 2008a: 368). Erken Neolitik Çağ'dan itibaren varlığını sürdüren ve Erken Bronz Çağ'da da öne çıkan bir yerleşmedir.

Bademağacı faunal kalıntıları genel olarak iyi korunmuş olup bu kalıntıların çoğunluğunu memelilerin oluşturduğu tespit edilmiştir (De Cupere, 2008b: 237). Memeli faunası çoğunlukla domuz (%17), koyun ve keçi (%51) ve sığır (%23) kalıntılarında oluşur (De Cupere, 2008b: 238). Evcil koyun ve keçinin (*Ovis/Capra*) faunal buluntularda baskın çıkmasının yanı sıra yaban keçisi (*Capra aegagrus*) ve yaban koyunu (*Ovis ammon*) kalıntılarında da rastlanmaktadır (De Cupere, 2008b: 239).

Bulunan sığır (*Bos taurus*) kalıntılarının boyutlarının küçük oluşu evcil olduklarını kanıtlar niteliktedir (De Cupere, 2008b: 239). Erken Neolitik'ten Erken Bronz Çağ'a kadar sığırların cinsiyet dağılımında dişi sığırların daha yoğun görüldüğü tespit edilmiştir (De Cupere, 2008b: 239). Sığırların kesiminin yapıldığı yaşlara bakıldığında ise Erken Bronz Çağ II evresine kadar hem genç hem de yetişkin hayvanların kesiminin yapıldığı görülmektedir, ancak Erken Bronz Çağ II evresinde hayvanların iyice yaşlanana kadar kesiminin yapılmadığı gözlemlenmiştir (De Cupere, 2008b: 239).

Genel olarak Bademağacı sakinleri geçimlerini koyun, keçi, sığır ve domuzla sağlamışlardır (De Cupere, 2008b: 239). Muhtemelen etleri için beslenen domuz ve sığırın aksine, küçükbaş hayvanların kesim örnekleri yerleşim boyunca bunların sadece etleri için değil, aynı zamanda ikincil ürünleri için de beslenmiş olabileceklerini gösterir (De Cupere, 2008b: 240). Diğer yandan Geç Neolitik'te gelişen hayvancılıkla birlikte başlayan mandıracılık faaliyetleriyle sığır sürüleri Erken Bronz Çağ'a kadar büyümeye devam etmiş, sığır sürüleriyle ortak otlamak zorunda kalan küçükbaş hayvanların sayısı zaman içinde azalmaya başlamıştır (De Cupere, 2008b: 240).

Erken Bronz Çağ evrelerinde Bademağacı'nda bulunan diğer hayvan kalıntıları ise şu şekildedir; kızıl tilki (*Vulpes vulpes*), karaca (*Capreolus capreolus*), alageyik (*Dama*

dama), kızıl geyik (*Cervus elaphus*), köpek (*Canis lupus familiaris*), yaban domuzu (*Sus scrofa*) (De Cupere, 2008b: 241).

2.1.2. Orta Anadolu Erken Bronz Çağı Yerleşimlerinde Fauna

Küllüoba

Eskişehir'in Seyitgazi İlçesi sınırlarında yer alan Küllüoba Höyüğü, Geç Kalkolitik sonlarından Orta Bronz Çağ'ın başlarına kadar kesintisiz bir şekilde yerleşimin olduğu bir yerleşmedir (Efe, 2008: 155).

Küllüoba'da bulunan faunal kalıntılar buranın ekonomisi, et tüketimindeki dağılımı ve hayvancılık stratejileri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Bu kalıntılar arasında en çok tanımlanan tür olan koyunlar, evcil memeli hayvanların %40'ını oluşturmaktadır (Gündem, 2020: 93). Keçi kalıntıları ise aynı grupta %12-14'lük bir yer edinmektedir (Gündem, 2020: 93). Koyun ve keçi sadece et ihtiyacını gidermekle kalmaz, sütü, derisi, yünü, gübresi ve hatta bağırsakları dahi farklı alanlarda değerlendirilip insan hayatına önemli ölçüde katkıda bulunur (Gündem, 2003: 123).

Evcil sığırlar (*Bos*) ise Küllüoba'da çokça görülen bir diğer memelidir. En sık görülen koyunun ardından %30.4 ile sığırlar gelmektedir (Gündem, 2008: 83). Küllüoba hayvan ekonomisinde önemli bir yer tutan sığırların yoğun olarak 1,5 ile 2 yaş arasında kesimlerine başlandığı görülür (Gündem, 2021: 85). Et tüketimi sıralamasında ise sığırlar eti en çok tüketilen ettir (Gündem, 2020: 95). Genellikle erkek sığırların kesildiği, belli sayıda dişi sığırın sürünün devamlılığı için tutulduğu görülmektedir (Gündem, 2021: 85). Küllüoba'daki sığır sürülerinin içinde ileri yaşta olan bireylerinde iş hayvanı olarak tutulduğu düşünülmektedir (Gündem, 2021: 85).

Koyun ve sığırların ardından %15,4 oranıyla domuzlar (*Sus*) gelmektedir (Gündem, 2008: 83) (Resim 7). Yerleşimde tutulan domuzlar iki amaçla beslenmiştir; erken yaşlarda üremeye uygun olmaları ve çok fazla yavru vermeleri, et ve yağ ihtiyacına katkı sağlamaları domuzların Küllüoba ekonomisinde önemli bir yerde olmasına imkan sağlamıştır (Gündem, 2021: 85). Küllüoba'da domuzların genellikle çok erken yaşlarda kesilmeye başlandığı görülmektedir (Gündem, 2008: 83). Domuz yavrularının sadece üçte biri ilk yıllarında hayatta kalmış ve sadece %6'sı üç buçuk yıldan daha uzun süre yaşamıştır (Gündem, 2008: 83). İleri yaşlara kadar tutulan domuzlar ise sürünün devamlılığı içindir.

Küllüoba'da bulunan evcil köpek (*Canis familiaris*) kalıntıları hayvan topluluğunun %2.2'sini oluşturmaktadır (Gündem, 2003: 165). Burada bulunan köpek kemikleri incelendiğinde birçok yerleşmeden farklı olan bazı izlere rastlanmıştır. Bulunan kemiklerin %9'undan fazlasında kesik ve ateş izlerine rastlanmış olması Küllüoba sakinlerinin yemek menüsünde köpeklere de yer verdiğini kanıtlamaktadır (Gündem, 2003: 166). Buluntulardan köpek eti tüketiminin daha çok üst sınıfın tükettiği anlaşılmaktadır (Gündem, 2020: 97).

Evcil hayvanların yanı sıra Küllüoba'nın tüm dönemlerinden toplam 200 adet yabancı hayvan kalıntısına ulaşılmıştır (Gündem, 2012: 270). Alageyik (*Dama dama*) kalıntıları yabancı hayvan topluluğu içinde en sık rastlanan türdür (Gündem, 2012: 273). Bir av hayvanı olan alageyiğin Küllüoba'nın Kompleks II adı verilen ve daha çok üst düzey sınıf insanların yaşadığı bölgede ağırlıklı olarak rastlanması avların sosyal ve belli bir sınıf tarafından yapılan aktiviteler olduğunu göstermektedir (Gündem, 2020: 270). İncelenen kemiklerin arasında kafatası ve boynuz gibi parçalara rastlanmaması avcılarının sadece ete bağlı kemikleri yerleşim alanına getirdiğini, gereksiz parçaları av alanında bıraktıklarını göstermektedir (Gündem, 2012: 273).

Küllüoba'da atgillere ait kalıntılarda yalnızca Erken Bronz II/III döneminde yabancı ata (*Equus ferus*) rastlanmıştır (Gündem, 2012: 272). Kemik topluluğunda başka yabancı at kalıntıları olabilir, ancak buluntular kesin olarak tanımlanamadığından bulunan kemikler genellikle *Equus hydruntinus/hemionus* yani Avrupa yaban eşeği olarak belirtilmiştir (Gündem, 2012: 272). Yerleşimde yaban eşeğine tüm periyotlarda rastlanmaktadır, ancak tanımlanan kemik sayısı genellikle azdır (Gündem, 2012: 272). Bulunan kemikler üzerindeki kesik ve ateş izleri yaban eşeğinin Küllüoba sakinleri tarafından avlanarak tüketildiğinin bir göstergesidir (Gündem, 2003: 94).

Küllüoba'da evcil koyun ve keçinin yanı sıra yabancı koyun ve keçilerde bulunmuştur. Özellikle yabancı koyun (*Ovis orientalis*) alageyikten sonra en bol bulunan yabancı hayvandır (Gündem, 2012: 274). Yabancı koyunların sayıca fazla olmasının sebebi Küllüoba ve çevresinin düz, kayaliksız, açık arazi şeklinde olmasından kaynaklıdır (Gündem, 2003: 104). Yaban keçileri ise (*Capra aegagrus*) çalılıkların olduğu dik ve kayalık alanları tercih ettiğinden dolayı daha zor avladığından sayıları koyuna göre az sayıdadır (Gündem, 2003: 104).

Yaban domuzları (*Sus scrofa*) da Küllüoba'da rastlanan diğer bir hayvandır (Gündem, 2012: 273). Aynı şekilde görülen bir diğer hayvan, yabancı sığırdır (*Bos*

primigenius) (Gündem, 2012: 274). Yabani sığırlar boyutları nedeniyle yabani memeli kalıntıları arasında en ağır grubu oluşturmaktadır ve kemikleri tüm dönemlerde tespit edilmiştir (Gündem, 2012: 274). Toplam 18 adet bulunan kızıl tilki de (*Vulpes vulpes*) Küllioba'daki yabani hayvanlardandır (Gündem, 2012: 271). Tilki kemiklerinin üzerinde görülen kesik ve ateş izleri, bu hayvanın hem kürkünden yararlanıldığı hem de eti için avlandığını kanıtlar (Gündem, 2012: 271). Köpek eti tüketimi gibi tilkilerinde daha çok üst düzey sınıfta tercih edildiği düşünülmektedir (Gündem, 2020: 97).

Kaman-Kalehöyük

Kaman-Kalehöyük, Ankara'nın yaklaşık 100 kilometre güneydoğusunda, Kırşehir İli, Kaman ilçesinin 3 kilometre doğusunda yer almaktadır (Hongo, 1996: 4).

Yerleşimde bulunan faunal kalıntılar incelendiğinde koyun (*Ovis aries*), keçi (*Capra hircus*), sığır (*Bos taurus*) ve domuzun (*Sus domesticus*) Erken Bronz Çağ boyunca faunaya hakim olduğu görülmektedir (Atıcı, 2005: 121). Öyle ki bu dört hayvan Kaman-Kalehöyük'teki hayvan kemiği topluluğunun %96,8'ini oluşturmaktadır (Atıcı, 2005: 123). Özellikle koyun ve keçiler bu topluluğun içinde %64,8 ile en sık görülen hayvanlardır (Atıcı, 2003: 100). Ardından %20'lik oranlara sığırlar gelmektedir (Atıcı, 2003: 100) Yerleşimlerde bu hayvanların çoğunlukta olmasının sebebi ekonomik açıdan birçok farklı kategoride değerlendirilebilecek ürünlere (et, süt ürünleri, yün gibi) sahip olmalarından kaynaklıdır. Kaman-Kalehöyük sakinlerinin de geçim odaklı hayvan yönetim stratejisini benimsediğini görülmektedir (Atıcı, 2005: 126).

Kaman-Kalehöyük'teki yabani hayvan kemiklerinin oranı ise %1'den azdır (Atıcı, 2005: 123). Buna göre yerleşimde bulununan yabani hayvanlar; kızıl tilki (*Vulpes vulpes*), yabani eşek (*Equus asinus/hemionus*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*), kedi (*Felis catus*), tavşan (*Lepus*) ve köpektir (*Canis familiaris*) (Atıcı, 2005: 122).

2.1.3. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Erken Bronz Çağı Yerleşimlerinde Fauna

Sos Höyük

Erzurum'un doğusunda yer alan Sos Höyük yerleşimi, Geç Kalkolitik'ten Orta Çağ'a kadar insan yerleşiminin olduğu bir bölgede yer almaktadır (Sagona, 1999: 153).

Sos Höyük'te Erken Bronz Çağ'a ait 2477 adet tanımlanmış faunal parça bulunmuştur (Howell-Meurs, 2001: 20). Hayvan topluluğunun önemli bir kısmını oluşturan sığırlara ait toplam 1013 adet kemik ele geçirilmiştir (Howell-Meurs, 2001: 23). Bunların büyük çoğunluğu (*Bos taurus*) evcil sığıra aitken, sadece yedi tanesi yabani sığıra (*Bos primigenius*) aittir (Howell-Meurs, 2001: 23). Sos Höyük'teki sığırların üç ana ihtiyaçtan dolayı yetiştiriciliği yapılmıştır; et, süt ürünleri ve taşımacılık (Howell-Meurs, 2001: 26). Et üretimi için genellikle erkekler tam yetişkinlik dönemine gelmeden kesilirken, dişilerin çoğu yetişkinlik dönemlerini damızlık ve süt üretiminin devamlılığına katkı sağlaması için elde tutulmaktaydı (Howell-Meurs, 2001: 26). Aynı zamanda sürüde tutulan hayvanların cinsiyet ayırmaksızın taşıma gücünden faydalanılmıştır (Howell-Meurs, 2001: 26). Diğer yandan Sos Höyük'te bulunan yabani sığırlarında avlanarak kent diyetine katkıda bulunduğu görülür (Howell-Meurs, 2001: 29).

Bulunan 1347 adet kemiğin evcil koyun (*Ovis aries*) ve keçiye (*Capra hircus*), ait olduğu tespit edilmiştir (Howell-Meurs, 2001: 29). Koyun ve keçilerin genel olarak et ve sütün yanı sıra yün üretimine de katkı sağlaması, küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin tüm yerleşimlerde görülmesine neden olmaktadır. Sos Höyük'te birincil ürünler genellikle et ve süttür ancak yün üretimini en üst düzeye çıkarmak için tasarlanmış bir hayvancılık stratejisi, sürünün %50'sinden fazlasının yetişkinliğe kadar hayatta kalmasıyla hem erkek hem de dişilerin yün için elde tutulmasıyla sonuçlanmaktadır (Howell-Meurs, 2001: 33). Et ise her zaman üretimin odağını oluşturduğundan, stok fazlası görülen koyun ve keçiler çoğu zaman vaktinden önce kesilmiştir (Howell-Meurs, 2001: 33). Genellikle tüm yerleşimlerde kesim önceliği erkek hayvanların üzerinde yoğunlaşır ve dişiler üreme döngüsünün düzgün bir şekilde devam etmesi için elde tutulmuştur. Aynı durumun Sos Höyük'te de devam ettiği görülmektedir.

Erken Bronz Çağ'da Sos Höyük'te bulunan toplam 13 domuz kalıntısının dokuzu evcil (*Sus scrofa domesticus*) domuza, dördü yabani domuza (*Sus scrofa*) aittir (Howell-Meurs, 2001: 38). Domuz kemiği olarak tanımlanan kemiklerin yaş ve nüfus analizi

yapılabilecek sayıda olmamasından dolayı, yetişkin ve genç hayvanların Sos Höyük sakinleri için etkisi ve işlevi tam olarak belirlenememiştir (Howell-Meurs, 2001: 39). Genel olarak kanıtlar, domuzların Sos Höyük'teki Erken Bronz Çağı sakinlerinin geçimine önemli ölçüde katkıda bulunmadığını göstermektedir (Howell-Meurs, 2001: 39).

Ele geçirilen on adet kemik ise atgillere ait olup, sekizi *Equus caballus*, ikisi *Equus asinus/hemionus* olarak tespit edilmiştir (Howell-Meurs, 2001: 21). Anadolu'da yabani atın Holosen dönemde burada yaşadığına dair bazı tahminler olsa da, asıl örnekler Erken Bronz Çağ'ında tespit edilmiştir (Howell-Meurs, 2001: 22). Sos Höyük'te bulunan at örneklerinde hiç kesim izine rastlanmamıştır (Howell-Meurs, 2001: 23). Yeterli ölçüde kemik bulunamaması ise bu tür hakkında kesin bilgilerin toplanamamasına neden olmuştur.

Sos Höyük'te 29 adet bulunan köpekgillere ait kemikler evcil köpek (*Canis familiaris*), kurt (*Canis lupus*) ve altın çakal (*Canis aureus*) olarak tanımlanmıştır (Howell-Meurs, 2001: 39). Evcil köpeklerin Sos Höyük'teki işlevi tam olarak belli olmamakla birlikte, koruma, çobanlık, avlanma ve dövüş gibi alanlarda kullanılmış olabilirler (Howell-Meurs, 2001: 41).

Bizon (*Bison bison*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*), kızıl tilki (*Vulpes vulpes*), boz ayı (*Ursus arctos*) ve yabani tavşan (*Lepus europaeus*) Sos Höyük'te bulunan yabani hayvan topluluğunda yer alan türlerdir (Howell-Meurs, 2001: 117).

Tatika

Tatika, Dicle Vadisi'nin güneyinde, Şırnak ili Güçlükönak ilçesine bağlı Koçtepe Köyü yakınındaki düzlükte yer almaktadır (Baykara, 2019a: 15). Güneydoğu Anadolu'da Erken Bronz Çağ'ı temsil eden yerleşimlerden biridir.

Tatika'nın faunası incelendiğinde evcil memelilerin (%97,8) oldukça baskın olduğu, yabani hayvanların (2,92) ise az sayıda tespit edildiği görülmektedir (Baykara, 2019a: 18). Koyun (*Ovis aries*), keçi (*Capra hircus*), domuz (*Sus scrf. domesticus*) ve sığır (*Bos taurus*) Tatika'da en sık rastlanan hayvanlardır (Baykara, 2019a: 18). Bu hayvanlar arasında koyun ve keçiler en fazla sayıda temsil edilenlerdir (Baykara, 2019a: 19). Tatika'daki koyun ve keçilerin yaşları incelendiğinde, burada yaşayanların bir yaşından küçük koyun ve keçileri çok fazla tercih etmeyip, genç erişkin ve erişkin hayvanları elde tuttıkları görülmektedir (Baykara, 2019a: 23). Bu durum hayvanların çoğunlukla et üretimi ve ikincil ürün olan süt ve yün üretimi için kullanıldığını göstermektedir (Baykara, 2019a: 23).

Koyun ve keçiden sonra en sık rastlanan hayvan kemiği domuzlara aittir (Baykara, 2019a: 19). Domuzların diş yaşlandırmasına baktığımızda çoğunlukla birinci yıllarının sonunda kesime alındıkları görülmektedir (%45,79) (Baykara, 2019b: 555). Faunada her yaş grubundan domuzlar bulunsa da genel olarak bu hayvanların tam yetişkinliğe ulaşmadan kesildiklerini söylemek mümkündür (Baykara, 2019b: 555). Bu durum daha önceki hayvanlarda da gözlemlendiği gibi et üretimi odaklı yetiştiricilik olduğunu göstermektedir. Domuzların sadece etinden faydalanılması ve tarım toplumlarında önem arz eden ekinlere ve bahçelere zarar verme potansiyelinin yüksek olmasından dolayı koyun, keçi ve sığıra göre daha az yetiştiriciliğinin yapılmasına neden olmuştur. (Baykara, 2019a: 23).

Tatika faunasında üçüncü sırada yer alan sığırlar, genellikle 2-3 yaş aralığında yoğun olarak görülmektedir (Baykara, 2019a: 19). 4 yaşından büyük sığırlar ve 0-18 aylık grupta yer alanların daha az tercih edildiğini söylemek mümkündür (Baykara, 2019a: 19). Tatika'da da et üretiminin yanı sıra sığırların sütü ve işgücünden faydalandığını söylemek mümkündür (Baykara, 2019a: 24).

Yabani hayvanlardan ise en çok geyik kemiklere rastlanmıştır ve geyikler Tatika faunasında üç türle temsil edilmektedir; karaca (*Capreolus capreolus*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*) ve alageyik (*Dama dama*) (Baykara, 2019a: 18). Tatika'da bulunan işlenmiş bir geyik boynuzu, bu boynuzların zanaatkarlar için önemli bir hammadde kaynağı olduğunu göstermektedir. (Baykara, 2019b: 557) (Resim 8). Tatika faunasına bakıldığında avcılığın aktif olarak yapılmaması, geyik avcılığının çok özel ve önemli durumlarda yapıldığını akla getirmektedir (Baykara, 2019b: 557).

Atgillere (*Equus caballus*, *Equus asinus*, *Equus mulus*) ait faunada yalnızca iki kemik ele geçmiştir (Baykara, 2019a: 18). Bulunan bazı kemik parçalarının ise kesin olmamakla birlik bir eşeğe (*Equus asinus*) ait olduğu düşünülmektedir (Baykara, 2019a: 18). Tatika'da ayrıca bir adet köpek (*Canis familiaris*) kemiği bulunmuştur (Baykara, 2019a: 18).

Titriş Höyük

Titriş Höyük, Şanlıurfa ilinin 45 km kuzeyinde, Karababa havzasında bulunmaktadır (Allentuck ve Greenfield, 2010: 12). Yerleşimdeki hayvanların büyük çoğunluğu (%89) evcil hayvanlara ait olup, az sayıda (%11) yabani hayvan tespit edilmiştir (Allentuck ve Greenfield, 2010: 14).

Bulunan 3292 adet kemiğin koyun (*Ovis aries*) ve keçilere (*Capra hircus*) ait olduğu tespit edilmiştir (Allentuck ve Greenfield, 2010: 14). Bu hayvanların yaşama süreleri incelendiğinde %70'inin dört yaşına gelmeden, %20'sinin ise ilk yılında kesildiği görülmektedir (Allentuck ve Greenfield, 2010: 17). Veriler keçilerin çoğunun koyunlardan daha sonra kesildiğini kanıtlamaktadır (Allentuck ve Greenfield, 2010: 17). Yerleşimde koyunların yünlerine daha çok önem verilip, daha az hayvanın kesim için elde tutulduğu da bilinmektedir (Allentuck ve Greenfield, 2010: 14). Yünün ekonomik getirisinin artması koyun ve keçi yetiştiriciliğine etki etmiş olmalıdır.

Evcil sığırlara (*Bos taurus*) ait 1390 adet kemik kalıntısına rastlanmıştır (Allentuck ve Greenfield, 2010: 14). Her ne kadar beslenmeleri küçükbaş hayvanlardan daha pahalı olsa da, sığırların koyun ve keçiden daha fazla et veriyor olması göz ardı edilmez bir gerçektir. Tırtış Höyük'teki arkeobotanik kalıntılarda ise özellikle arpa ve buğday ekimine odaklanıldığını görülmektedir (Allentuck ve Greenfield, 2010: 15). Bu ekinlerin hayvan yemi ihtiyacını karşılama konusunda önemli bir yere sahip olduğu göz önüne alındığında, bölgedeki tarımın hayvan besiciliğinin gelişimi ile ilişkili olduğu düşünülmektedir (Allentuck ve Greenfield, 2010: 15).

Tırtış Höyük'te bulunan evcil domuz (*Sus scrofa domesticus*) kalıntıları ise diğer evcil hayvanlara göre daha nadir görülmektedir (Allentuck ve Greenfield, 2010: 15). Domuzların et dışında yün, deri ve taşımacılıkta kullanılamaması diğer hayvanlar karşısında daha az önemli bir hale gelmesine yol açmış olmalıdır. Bunlardan dolayı domuzlar Erken Bronz Çağ'dan itibaren Yakın Doğu ekonomilerinde küçük rol oynamış olup, Tırtış Höyük'te de yok denecek kadar az sayıda bulunmuştur (Allentuck, 2005: 82).

Tırtış Höyük ve çevresinde bulunan yabani hayvan topluluğunda yabani sığır (*Bos primigenius*), kızıl geyik (*Cervus elaphus*), tavşan (*Lepus capensis*), tilki (*Vulpes*), karaca (*Capreolus capreolus*) ve atgiller (*Equus sp.*) gibi hayvanlar bulunmuştur (Allentuck ve Greenfield, 2010: 24).

2.2. Anadolu'da Orta Bronz Çağı ve Faunası

İkinci binyılın başlarında Bronz Çağı'nın orta evresine girilmiş ve Anadolu irili ufaklı birçok beylik arasında paylaşıldığı bir döneme geçmiştir (Sevin, 2003: 151). Aynı zamanda Orta Bronz Çağ'da Anadolu Mezopotamya ile başlayan sıkı ve örgütlü bir ticaret ilişkisine girmiş, bu dönem Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılmıştır (Sevin, 2003: 151). Bu dönemde Anadolu'nun Hatti Ülkesi olarak adlandırıldığı da Asur yıllıklarında görülmektedir (Akurgal, 2005: 15).

Asurlar Anadolu'da yürüttükleri ticari faaliyetleri liman, rıhtım anlamına gelen *karum*, konuk anlamına gelen *vabartum*'ları kalıcı bir ikamet haline getirerek ticaret merkezleri olarak kullanmışlardır (Kuhrt, 2019: 119). Bunların en ünlüsü ve *karum*'ların merkezi olarak görülen günümüzde Kayseri Kültepe'de bulunan Kaniş'tir (Sevin, 2003: 152). Kaniş karumunda bulunan kil tabletler ise Anadolu'daki Asur ticaret ağının işleyişi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu belgelerde Asurlar'ın genelde gümüş, altın, bakır karşılığında yünlü kumaş ve çeşitli türlerde hazır giysilerin ticaretini yaptıkları görülmektedir (Macguen, 2001: 19). Söz konusu belgelerde ticareti yapılan başka mallar bulunmakla birlikte koyun, sığır, eşek gibi hayvan satışlarına da rastlanılmaktadır (Gökçek, 2004: 61). Özellikle bu işleyişin içinde taşımacılık alanında önemli bir yer edinmiş olan eşekler Asurlar için büyük öneme sahip hayvanlardır. Aynı zamanda eşeklerde ticaretin bir parçası haline gelerek çoğu zaman Asur'dan gelen eşeklerin büyük bir kısmının Anadolu'da satıldığı ve böylece gelecekteki karavanların finanse edilmesine yardımcı oldukları bilinmektedir (Mitchell, 2018: 83).

2.2.1.Kültepe (Kaniş) Metinlerinde Görülen Hayvanlar ve Anadolu'daki Hayvan Ticareti

Yukarıda da bahsedildiği üzere Kültepe'de bulunan tabletler Asurlar'ın Anadolu'da yaptıkları ticaret hakkında bilgiler içermektedir. Bu tabletler devrin siyasi otoritelerinin faaliyetlerinden çok, ticari ve sosyal hayata dair girişimleri yansıtarak, Anadolu ve yakın komşularının besin maddeleri ve beslenme alışkanlıkları hakkında bilgilerde vermektedir (Albayrak, 2003: 59). Aynı zamanda tabletler hayvan türleri ve bedellerinin yanında, deri, post ve yün gibi ticari öneme sahip yan ürünler hususunda bazı bilgiler verdiği gibi, Anadolu halkının geçim ekonomisini ortaya koyabilecek niteliktedir (Gökçek, 2004: 61).

Orta Bronz Çağ'da Kaniş'in fauna topluluğunda dört hayvanın hakim olduğu görülür: koyun (*Ovis aries*), keçi (*Capra hircus*), sığır (*Bos taurus*), domuz (*Sus domesticus*) (Atıcı: 2004a, 201). Özellikle koloni çağında bölgede en baskın olan ve en çok ticareti yapılan hayvanlar koyun ve keçidir (Atıcı, 2004a: 202). Bu dönem ticaretinin temelini oluşturan kumaş ve diğer tekstil ürünlerinin hammaddesi olan yün, koyun yetiştiriciliğini ve ticaretini zaruri hale getirmiştir (Gökçek, 2004: 67). Aynı zamanda birçok metinde Asurlu tüccarların yüklü miktarlarda yün almaları, bu hayvanların Anadolu halkı içinde önemli bir geçim kaynağı olduğunu kanıtlar niteliktedir (Gökçek, 2004: 67). Özellikle küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin büyük ölçüde yapılması, yün ticaretinde Anadolu'nun önemli bir rolü olmasına yol açmıştır. Öyle ki yün, ticaret ağını korumak ve yerel siyasi gündemleri meşrulaştırmak için saray sisteminin sıkı kontrolü altında olan bir madde olarak karşımıza çıkmaktadır (Atıcı, 2014: 243). Diğer yandan tabletlerde bahsedilen küçükbaş hayvanların kesilmesi ile alakalı yerlerde de koyunun sıkça adı geçtiği görülmektedir (Albayrak, 2003: 63).

Koloni Dönemi Anadolu'sunda yerli ahalinin, sığır veya öküzlerden de, önemli ölçüde yararlandığı anlaşılmaktadır (Gökçek, 2004: 68). Bu dönem Anadolu faunal topluluklarında sığırlar (*Bos taurus*) yüksek oranda temsil edilir (Atıcı, 2004a: 202). Sığırlar diğer dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de eti, derisi ve kas gücü için yetiştirilmiştir (Öz, 2011: 165). Kaniş'teki metinlerde ise sığırların belli kategoriler altında adlandırıldığı görülmektedir. Büyükbaş hayvanların niteliklerini göstermek için besili, yağlı, iyi, sağlıklı veya hasta gibi kelimelerin kullanıldığı görülmektedir (Gökçek, 2004: 68). Bu farklılıklar hayvanın değeri ve ne için satıldığını belirleyen unsurlardır. Örneğin, bazı metinlerde besili sığırlar, borç alınan paranın faizi olarak belirtilmiştir (Gökçek, 2004: 69). Küçükbaş hayvanlara göre daha yüksek fiyatlı olan sığırlar sadece satılmakla kalmamış aynı zamanda kiralanmışlardır (Atıcı, 2004a: 205). Metinlerde adı geçen besin maddelerinin arasında en çok kesilen ve tüketilen hayvan olan koyunun yanında sığırların adı da geçmektedir (Albayrak, 2003: 63).

Diğer yandan metinlerde sığır besiciliği ile ilgili meslek isimlerinin olması, büyük ve küçükbaş hayvanları başıboş bırakan kimselere ceza uygulayan bekçilerin bulunması Anadolu'da büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin ne kadar geniş ve önemli olduğunun bir kanıtıdır (Gökçek, 2004: 70).

Asur Koloni Çağı döneminde Anadolu’da ticareti ve besiciliği yapıldığı görülen bir diğer hayvan ise domuzlardır (Gökçek, 2004: 75). Bulunan metinlerin birinde, domuzların şişmanlaması halinde satılması, şişmanlamamışlarsa elde tutulması gerektiği geçmektedir (Gökçek, 2004: 75). Aynı zamanda domuz yağının Anadolu’da en çok tüketilen hayvansal yağlardan biri olduğu da Kültepe metinlerinde görülmektedir (Öz, 2011: 223).

Bu hayvanların yanı sıra Kültepe tabletlerinde görülen bal anlamındaki ifadelerden Anadolu’da arıcılık faaliyetlerinin yapıldığı da görülmektedir (Albayrak, 2003: 65). Tabletlerde belirtilen yer isimleri dikkate alındığında arıcılık faaliyetlerinin Orta Anadolu ve Güneydoğu Anadolu civarlarında yoğunlaştığı söylenebilir (Öz, 2011: 253).

Tüm bunların sonucunda Asur Koloni Çağı’nda hayvan ve hayvancılığın önemli ölçüde ticarete katkı sağladığı ve hatta eşeklerin yük taşımacılığı yaparak direkt olarak ticaretin bir parçası olduğunu söylemek mümkündür. Anadolu’da üretilen hayvansal ürünlerin ticaretteki payı büyüktür ve bu nedenle yerli halkın geçim ekonomisinin büyük bir kısmı hayvancılıkla sağlanmaktadır.

2.2.2.Acemhöyük’te Bulunan Hayvanlar ve Hayvansal Ekonomi

Orta Bronz Çağ’da Akad ve Hitit kaynaklarında *Puruşanda* adıyla geçen ve önemle üzerinde durulan şehir Acemhöyük’tür (Özgüç, 1968: 1). Asur Koloni Çağı’nda geniş ölçüde iskan edilmiş olup, ticari işleyişin yoğun olduğu merkezler arasında yer almaktadır (Özgüç, 1968: 2).

Acemhöyük’teki zooarkeolojik çalışmalar sayesinde kentte bulunan hayvanlar ve hayvan ekonomisinin hangi temellere dayalı olduğu tespit edilmiştir. Buna göre Orta Bronz Çağ’da Acemhöyük’teki faunal kalıntıların büyük çoğunluğunu dört ana evcil hayvan olan koyun, keçi, sığır ve domuz oluşturmaktadır (Arbuckle ve Öztan, 2013: 283). En sık görülen koyun ve keçiyi sığırlar takip ederken, domuzlar Acemhöyük’te daha nadir görülen evcil memelilerdir (Arbuckle, 2013: 57).

Çoğunluğu oluşturan küçükbaş hayvanlara bakıldığında, keçilerin süt ve ete odaklı yetiştirme, koyunların ise yün üretimine odaklı yetiştirme stratejisi ile bakıldığı ortaya çıkmaktadır (Arbuckle, 2012: 468). Kentte bulunan yetişkin dişi keçilerin çoğunlukta olması ise keçi yetiştirme stratejisini açıklamaktadır (Arbuckle, 2012: 467). Özellikle, çoğu yönetim rejiminde çok sayıda bulunmayan hayvanlar olan yetişkin erkek koyunların bolluğu, her şeyden önce yoğun yün üretimine odaklanan yönetim stratejilerinin doğrudan bir

yansımasıdır (Arbuckle, 2012: 470). Bu durum koyunların öncelikli olarak yün üretiminde yer aldığı, yün verimi düştükten sonra et tedariginde kullanıldığının da göstergesi olabilir. Acemhöyük'teki koyun yetiştiriciliği ve yün üretimi öylesine geniş çaptadır ki, Asur Koloni Çağı'nda Anadolu'nun tek büyük yün üreticisi olarak bilinmektedir (Arbuckle, 2012: 471).

Acemhöyük'teki sığır topluluğunda ise daha çok büyük boyutta sığır kalıntılarının olduğunu görülmektedir (Arbuckle ve Öztan, 2013: 283). Bu çok büyük sığırların avlanan yaban öküzlerini temsil etmesi mümkün olsa da, topluluktaki bollukları göz önüne alındığında, çekiş için kullanılan güçlü yapılı sığırları temsil etmeleri daha olasıdır (Arbuckle ve Öztan, 2013: 283).

Kentin fauna topluluğunda bulunan domuzlar, tipik domuz sömürü modellerinde olduğu gibi yetişkin olmayan hayvanların kalıntılarını içermektedir (Arbuckle ve Öztan, 2013: 283). Ancak bulunan domuz kemiklerinin üzerinde diğer evcil hayvanlara kıyasla daha sık kasaplık izine rastlanmıştır (Arbuckle ve Öztan, 2013: 283).

Asur Koloni Çağı'nda sıklıkla yük taşımacılığında kullanılan eşekler, Acemhöyük faunasında da bolca görülmektedir. Burada evcil eşeği (*Equus asinus*) temsil eden yüzden fazla örnek bulunmuştur (Arbuckle ve Öztan, 2013: 284). Ancak Acemhöyük'te bulunan eşek kalıntılarının yüzde yirmisinden fazlasında bulunan kesim ve doğrama izleri, kent sakinleri tarafından eşeklerin işçilik alanında kullanılmasına ek olarak, birincil ürünlerinin de (et, deri, yağ) değerlendirildiğini ve düzenli olarak kullanıldığını göstermektedir (Arbuckle ve Öztan, 2013: 284). Acemhöyük'teki at (*Equus caballus*) kalıntıları da eşeklerin durumuna benzer şekilde yağ ve deri için işlendiğini ve muhtemelen yenildiğini gösteren kesik ve doğrama izlerine sahiptir (Arbuckle ve Öztan, 2013: 285). Ancak Acemhöyük'te at olarak tanımlanan kemiklerin bir kısmının katırları temsil etmesi durumu da göz önünde bulundurulmalıdır (Arbuckle ve Öztan, 2013: 285).

Acemhöyük'te bulunan köpek (*Canis familiaris*) kemikleri, dönemin ikonografisine göre avlanmaya yardımcı olan hayvanlar olarak görülse de, kemikler üzerinde bulunan kesik izleri bu hayvanların Asur Koloni Dönemi'nde düzenli olarak parçalanıp, derisi yüzülüp yenildiğine dair izler de taşımaktadır (Arbuckle ve Öztan, 2013: 285).

Kentte evcil hayvanların yanı sıra yabani hayvanlarda bulunmaktadır. Porsuk, tilki ve ayı az sayıda bulunmakla birlikte, bu kürklü etoburların kalıntıları, derilerinin ve postlarının düzenli olarak kullanıldığını göstermektedir (Arbuckle ve Öztan, 2013: 285).

Bulunan kızıl geyik (*Cervus elaphus*) ve muhtemelen alageyik boynuzları ise alet yapımında kullanılmak için toplanmıştır (Arbuckle ve Öztan, 2013: 285).

2.2.3. Orta Bronz Çağ'dan Geç Bronz Çağ'a Geçiş Döneminde İlk Hitit İzleri

Hititler'in ilk izlerine İÖ 1800-1700 yıllarında Neşa olarak anılan, bugünkü Kültepe'de rastlanmaktadır (Akurgal, 1995: 11). Bu dönemde ve öncesinde Hatti Ülkesi olarak anılan Anadolu'ya bir göç dalgası ile birlikte gelen Hint- Avrupa dili konuşan Hititler, aslında Hint-Avrupalı ve Hatti unsurlarının bir karışımıdır (Bryce, 2002: 24). Asur Koloni Çağı'nda varlığını sürdüren Kültepe'nin (Kaniş) bitişiğinde bulunan höyükte kendilerini Neşalı olarak tanıtan Hititler'in iskan yeri bulunuyordu (Akurgal, 1995: 15). Burada yaşayan halkın da çoğunluğunu Hatti ve Hurriler'in oluşturduğu bilinmektedir (Akurgal, 1995: 15). Asur Koloni Çağı'nda varlığı sürdüren bu beylikler ve Asur Kolonileri, Orta Anadolu'ya egemen olan merkezi bir devletin kurulmasından sonra önceki önemini yitirmiştir (Akurgal, 1995: 15). Kral Anitta'nın Puruşanda kentini kurup büyük prensliklerin oluşmasına zemin hazırlamasıyla, Asurlar gibi yabancı sömürücülerin ticaret yapabilmesi için sağlanan ortamı elverişli olmaktan çıkarmıştır (Akurgal, 1995: 16).

2.3. Hitit Döneminde Anadolu'da Bulunan Hayvanlar

Hititler'de bulunan yazılı kaynakların birçoğunda görüldüğü üzere başlıca geçim kaynağı tarımsal ekonomiye dayanmaktadır (Akurgal, 1995: 75). Bu duruma bağlı olarak hayvanlar insan hayatına birçok yönden dahil edilmiş ve yararlandıkları alanlar artmıştır. Hititler döneminde insanların hayvanları nasıl besleyecekleri ve yetiştireceklerini iyi bildiği, evcil hayvanların vücut ölçülerinden de anlaşılmaktadır (Dörfler vd., 2011: 115). Genel olarak evcil hayvanlara bakıldığında ise at, katır, eşek, sığır, koyun, keçi, domuz ve köpek bulunur (Dörfler vd., 2011: 115). Bu hayvanların içinden sığır, koyun ve keçiler ise tüm Hitit yerleşim yerlerinde en çok sayıda bulunan evcil hayvanlardır (Dörfler vd., 2011: 115). Aslına bakılırsa Hititler'in zenginliğinin büyük ölçüde hayvan sürülerine ve çobanlığa dayalı olduğu söylenebilir (Bryce, 2002: 99). Örneğin Hititler'deki yün üretimi ve işlenmesinin Hitit ekonomisindeki yaşamsal rolünün altı önemle çizilmektedir (Bryce, 2002: 99). Genellikle koyunlar hem yünü hem eti, keçiler sütleri için yetiştirilirken, sığırlar da sabana koşulmak, tarlalarda çalıştırılmak için yetiştirilmiştir (Dörfler vd., 2011: 116). Ticaret ve ulaşımda ise öküz arabaları, eşek ve katırlardan faydalanılmaktadır (Akurgal, 1995: 75). Aynı zamanda at, katır ve eşekler binicilik, araba kullanma ve spor alanlarında oldukça fazla

talep gören hayvanlardır (Dörfler vd., 2011: 117). Ancak yerleşim yerlerinde bulunan at, katır ve eşek kemik kalıntıları üzerinde kesme doğrama izinin olmaması ve atıkların atıldığı bölümlerde bu hayvanlar ait kemiklerin azlığı, Hititler'in bu hayvanları yiyecek olarak tüketmediklerini göstermektedir (Dörfler vd., 2011: 117).

Hitit kentlerindeki faunal yapıda yer alan yabancı hayvanların sayısı ise evcil hayvanlar kadar baskın değildir. Yabancı hayvan oranının en yüksek olduğu Hitit kenti Boğazköy'dür (Dörfler vd., 2011: 119). Analiz edilen tüm yerleşimlerde en sık avlanan hayvanlar kızıl geyik (*Cervus elaphus*), ve yabancı domuzdur (*Sus scrofa*) (Dörfler vd., 2011: 119). Hitit yerleşimlerinin dağlık bölgelerde yer almasından dolayı yabancı koyun (*Ovis orientalis*) ve yabancı keçiye de (*Capra aegagrus*) rastlanmaktadır (Dörfler vd., 2011: 119). Boz ayı (*Ursus arctos*), aslan (*Panthera leo*), leopar (*Panthera pardus*), kurt (*Canis lupus*) ve vaşak (*Lynx lynx*) gibi büyük türler de dahil olmak üzere çok çeşitli etoburların Hitit kentlerinde bulunduğu ve avlandığı bilinmektedir (Dörfler vd., 2011: 119). Bu hayvanların kemikleri üzerinde yiyecek olarak kullanıldığının bir göstergesi olan kesme ve doğrama izleri taşısa da Hitit metinlerinde kült törenleri sırasında bu tür etlerin hazırlandığından söz edilmediği için bu yorum yalnızca izler üzerinden yapılmaktadır (Dörfler vd., 2011: 119).

Evcil hayvanlar arasında yer alan sığırların büyük öneme sahip olmasındaki sebepler, bu hayvanların insanlara sağlamış olduğu kazanç ve yardımlarla ilgilidir (Ertem, 1965: 52). Öyle ki sığırlar Hitit kanunlarında bulunan bir maddede en pahalı hayvan olarak gösterilmektedir (Ertem, 1965: 56). Sığırların Hitit dünyasındaki kullanım alanları oldukça geniştir. Çiftçilerin tarımda sığır gücünden faydalanmalarının yanı sıra askeri işler yapılırken de sığırların kullanılmasına sıkça rastlanılmaktadır. Bulunan bir tablette Hitit Devleti'ndeki askerlerin yanında sığırlarında istenmesi bir inşaat ve sevkiyat faaliyetini işaret etmektedir (Pişkin vd., 2020: 93). Aynı zamanda yapılan bu askeri seferlerin ödülü olarak yurda getirilen ganimetlerin arasında sığırlar ve koyunlar önemli bir bölümü oluşturmaktadır (Bryce, 2002: 99). Bununla ilgili olarak Hitit kenti olan Şapinuva'da bulunan bir tablette Aşşuva kentine karşı yapılan savaş sonucunda zafer kazanılarak sığırların ve koyunların ganimet olarak alındığı bahsedilmektedir (Pişkin vd., 2020: 111). Hitit ülkesinde bulunan bu hayvanların genellikle eti, sütü, derisi ve yük taşımada kullanıldığı açıkça görülmektedir. Aynı zamanda sığır derisinden kralın binek arabaları ve ayakkabıları yapılmaktadır (Ertem, 1965: 57). İnsan hayatını önemli ölçüde kolaylaştıran ve yeterince büyük olan bu hayvanların tarla sürmek, seyahat etmek, yük hayvanı olarak askerlerle beraber sefere

gitmek gibi işlerde kullanıldıkları metinlerde birçok kez belirtilmiştir (Pişkin vd., 2020: 149).

Küçükbaş hayvanlara bakıldığında ise koyun ve keçinin yetiştirilme sebeplerinin farklı istekler doğrultusunda yapıldığı görülmektedir. Genel itibariyle bakıldığında koyunların keçilerden daha çok yetiştirildiği görülür, ki bu durum ikincil üretimle ilgilidir (Pişkin vd., 2020: 153). Hitit ekonomisi için büyük önem taşıyan yün üretimi koyunlara verilen öneminde büyük olması demektir (Bryce, 2002: 99). Öyle ki Hitit tabletlerinde yün endüstrisinin önemi hakkında birçok bilgi verilmesi bu görüşü desteklemektedir (Pişkin vd., 2020: 153). Koyunlardan elde edilen yağların ise arabaları yağlamada kullanıldığı bilinmektedir (Ertem, 1965: 85). Aynı zamanda evcil hayvan etleri satılırken koyununki para yerine kullanılmıştır (Ör; 20 kuzunun eti 1 adet koyuna karşılık gelmektedir) (Ertem, 1965: 85). Keçilere bakıldığında ise koyunlar kadar çok beslenmedikleri ve genel olarak daha genç yaşlarda kesildikleri görülmektedir. Yine de geç yaşta keçilere rastlanması, onlarında ikincil ürünler için büyütülmüş olduklarını akla getirmektedir (Pişkin vd., 2020: 153). Ancak keçilerin yünlerinin pek değerli olmadığı dikkate alındığında, keçilerin beslenme sebebi süt ve süttten elde edilen tereyağı, peynir ve yoğurt gibi ürünler olabilir (Pişkin vd., 2020: 153). Daha az alanda ekonomik getirisi olduğu için olacak ki, Hitit döneminde evcil hayvanlar içinde en ucuz olanı keçilerdir (Ertem, 1965: 69).

Asur Ticaret Kolonileri döneminden itibaren yük taşımacılığı ve ticaret için sıklıkla kullanılan eşek ve katırlar Hitit Devleti'nde de aynı alanlarda kullanılmaya devam eden hayvanlardır. Eşeklerin Hititler devrinde de yük hayvanı olarak kullanılması hakkında Akadça yazılmış kaynaklar da bulunmaktadır (Ertem, 1965: 16). Aynı zamanda Hititler eşeği, katırı ve atı tıpkı sığırlar gibi koşum işlerinde de kullanmışlardır (Ertem, 1965: 10). Ekonomik getirisi olan bu hayvanların hem ticaretinin yapıldığı hem de belli bir ücret karşılığı kiralandıkları da görülmektedir (Ertem, 1965: 11). Katır ve eşeğin bir başka görevi ise ordugahta bulundurulması ve ordunun ikmal işlerinde kullanılmasıdır (Ertem, 1965: 21).

Hitit Anadolu'sunda yaşayan atların ise Hititler için özel bir yeri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Hititler'den önce Anadolu'nun çeşitli yerleşimlerinde at kemikleri ele geçirilmiştir. Ancak atın kesin bir şekilde evcil hayvan olarak Anadolu'ya getirilmesi İÖ 3. binyılın sonları veya 2. binyılın başları, yani Eski Asur Ticaret Kolonileri çağıdır (Ünal, 2013: 44). Hatti Beylikler Dönemi'nde Kuşşaralı Anitta'nın kırk adet savaş arabasından bahsetmesi, atın Anadolu halkları tarafından da kullanmayı bildiklerini göstermektedir

(Ünal, 2013: 45). Hitit ordusu denildiğinde ise ilk olarak akla gelen detayın savaş arabaları olması atın ordu içindeki öneminin bir kanıtıdır (Ertem, 1965: 29) (Resim 9). I. Hattuşili döneminde kullanılan savaş arabası sayısının Anitta'nın kullandığının iki katına çıkmış olması Hititler'in atı iyice tanıdıkları ve eğitebildiklerinin bir göstergesidir (Ünal, 2013: 45). Genel olarak Hitit metinlerine bakıldığında atın her alanda önemli olduğunu görülür. Koşum, çekim, sürüm, gerektiğinde binek hayvanı, taşımacılık, savaş arabalarında koşum hayvanı olmaya kadar geniş bir yelpazeyi kapsarken bayramlarda at yarışlarına benzeyen sportif faaliyetlerde de atlar kullanılmaktadır (Ünal, 2013: 49).

Hititler at yetiştiriciliği ve eğitimine öylesine önem vermişlerdir ki, bu konuda ilerlemiş olan devletlerden yardım almak için bazı girişimlerde bulunmuşlardır. Aynı dönemde Mezopotamya'da bulunan bir devlet olan Mitanniler'de at eğitiminin Hititler'e kıyasla daha ileri ve tecrübeli olduğu görülmektedir (Ünal, 2013: 45). Günden güne atın savaş meydanlarındaki öneminin de artmış olmasından kaynaklı Mitanni'den Kikkuli isimli bir at eğiticisi Hattuşa'ya çağırılarak, Hitit dilinde bir "At Eğitimi Uzmanlık El Kitabı" yazdırılmıştır (Ünal, 2013: 45). Bu kitap genel anlamıyla dayanıklı, uzun süre koşabilen ve savaş arabalarında zorlanmadan ilerleyecek atı yetiştirme amaçlı yazılmıştır (Ünal, 2013: 45). Kikkuli metinlerinde atın eğitim süresinin 184 gün devam ettiği ve eğitim sürecinde beslenme, kaşarlanma, tırısa kaldırma, terletme, terini kurutma, silkindirme ve tavlama gibi teknik ayrıntılar tüm incelikleriyle anlatılmaktadır (Ünal, 2013: 45). Atlara ne sıklıkla yem ve su verileceği, kaç günde bir nasıl yıkanacağı, ne zaman dinlendirilip ne zaman koşturulacağı konuları detaylı bir şekilde okuyucuya öğretilmektedir (Ünal, 2013: 58). Metinlere göre atlar dar ve keskin dönemeçli alanlarda koşturulmuş, bu dönme manevraları savaş alanlarında arabaların hareket ve çeviklik yeteneğini arttırmak için uygulamışlardır (Ünal, 2013: 59).

Hititler savaştıkları ve işgal ettikleri yerlerden ganimet olarak sığır ve koyun kadar olmasa bile atlara da yer vermiştir (Ünal, 2013: 60). I./II. Tuthaliya Batı Anadolu'daki Assuwa Ülkesi'nden on bin asker yanında altı yüz savaş arabası, seyis ve önde gelen insanları ganimet olarak ülkesine getirmekle övündüğü metinler bulunmaktadır (Ünal, 2013: 60). Bu kayıt aynı zamanda Arzawalıların da kendi "Kikkuli"leri olduğunu ve iyi miktarda at yetiştirdiklerini kanıtlar niteliktedir (Ünal, 2013: 60). Atların ganimet olarak ülkeye getirilmesinin yanı sıra farklı bölgelerden ithal at istedikleri de olmuştur. Örneğin III. Hattuşili Babil kralı Kadasman-Enlil'e yazdığı mektupla damızlık, iyi cins atların

gönderilmesini talep etmiştir (Ertem, 1965: 29). Atların özellikle askeri alandaki önemlerinin artması bu gibi durumların yaşanmasına yol açmış olmalıdır. Özellikle savaş arabalarının öneminin artmasıyla atlara verilen önemin artması doğru orantılıdır.

Hitit toplumunda yer alan evcil hayvanların yanı sıra yabani hayvanların varlığı ve bu hayvanların çeşitli amaçlar doğrultusunda bu toplumun içinde bulunduğu bilinmektedir. Yabani hayvanlar arasında yer alan aslanlar (*Panthera leo*) Hitit kültüründe her zaman en iyi belgelenen ve sembolizmde en çok yer tutan hayvanların başında gelmektedir (Collins, 1989: 32). Boğazköy'de bulunan dört kemik kalıntısı da aslanların Hititler dönemindeki varlığının kanıtıdır (Collins, 1989: 32). Daha öncede Truva'nın II, III, IV, ve VI. tabakalarında ele geçen aslan kemikleri, bu hayvanın Anadolu coğrafyasında yaşadığını kesinleştirmektedir (Ertem, 1965: 152). Aslanlar Hitit günlük yaşamında pek görülmemekle birlikte, sembolik düşüncede sıkça kullanılmışlardır (Collins, 1989: 32). Özellikle ikinci binyılda mühürlerde, heykellerde ve kabartmalarda ayırt edici ve yaygın bir şekilde aslanlar tasvir edilmeye başlanmıştır (Collins, 1989: 33). Boğazköy, Alishar ve Kültepe'de aslan tasvirleriyle süslenmiş mühür, heykel, kabartma ve aslan şekilli kaplara bol miktarda rastlanmaktadır (Ertem, 1965: 152).

Hitit metinlerinde aslan avına dair bazı bölümler bulunmaktadır. Örneğin Anitta metninde Kral Anitta tarafından avlanıp Neşa'ya getirilen hayvanlar listesinde aslan da bulunmaktadır (Collins, 1989: 36). Ancak aslan kalıntılarının azlığı, aslanların yaygın olarak avlanmadığının bir kanıtıdır (Collins, 1989: 36). Aslanlar, daha kırsal alanlarda yaşayan tehlikeli hayvanlardır ve muhtemelen soylular tarafından spor için avlanmışlardır (Collins, 1989: 36).

Boğazköy'de bulunan fauna kalıntılarında iki adet yetişkin leopar (*Panthera pardus*) kemiğinin bulunması, bu hayvanın sayıca büyük ölçüde azalmasına rağmen bölgede hala mevcut olduğunun kanıtıdır (Collins, 1989: 68). Sembolizmde de sıklıkla karşılaşılan leoparlar genellikle gücün simgesidir. Leoparın bir metinde sembolik olarak kullanıldığı her yerde, aslan da bulunur ve birlikte daha güçlü bir sembol oldukları düşünülür (Collins, 1989: 72).

Yerleşimlerde bulunan ve kurtlara (*Canis lupus*) ait olduğu düşünülen kalıntıları tam olarak tespit etmek mümkün değildir (Collins, 1989: 79). Kalıntıların köpek kemiklerine benzemesinden dolayı bu kalıntıların kurt ya da köpek olma ihtimali bulunmaktadır (Collins,

1989: 80). İkonografide fazla yer bulamayan kurtlar ile ilgili Hitit kanunlarında bazı maddelere rastlanmaktadır. Örneğin, kurtların evcil hayvanlara musallat olması ve onlara zarar vermesini konu alan bölümler bulunmaktadır (Ertem, 1965: 150). Eğer bir evcil hayvana bir kurt tarafından zarar verilirse, bu evcil hayvanın yenisiyle değiştirilmesi gerektiği söylenmektedir (Collins, 1989: 81).

Paleolitik Çağ'dan itibaren Anadolu coğrafyasında sıkça bulunan geyik türleri, Hititler döneminde de yaşamaya ve avlanmaya devam eden hayvanlardır. İÖ ikinci binyılda da kızıl geyik (*Cervus elaphus*), alageyik (*Dama dama*) ve karaca (*Capreolus capreolus*) Anadolu'da yaygın olarak görülüyordu (Collins, 1989: 138). Özellikle kızıl geyik bu türlerin içinde en yaygın olup, Boğazköy'de kalıntılara sıkça rastlanmıştır (Collins, 1989: 139). Hititler'de geyik avının ritüellerle bağlantılı olduğu ve bazı kült sahnelerinde yer aldığı görülmektedir (Collins, 1989: 148). Hem metinlerden hem de arkeolojik buluntulardan elde edilen bilgilere göre geyikler Anadolu'nun en eski dönemlerinden itibaren kutsal olarak görülen hayvanlardan biridir (Ertem, 1965: 132). Hititlerin'de av sahnelerinde ve metinlerde avlanan geyiğin tanrıya takdim edildiğini göstermesi bu kültürün devam ettiğinin kanıtıdır (Collins, 1989: 148). Diğer yandan geyikler Hitit sanatında da sıkça kullanılan hayvanlardan biridir. Hitit yerleşimlerinde bulunan geyik biçimli kaplar, kabartmalar ve mühür baskıların üzerinde tasvirleri bulunmaktadır (Ertem, 1965: 132).

Genel duruma bakıldığında ise Hititler hayvansal besinlerini koyun, keçi, sığır, geyik ve yabani tavşandan karşılamaktadır (Collins, 1989: 284). Domuzlar ise Hitit yerleşimlerinde görülen evcil hayvanlar olmasına rağmen domuz etinin tüketimi ve değeri diğer evcil hayvanlar gibi değildir (Collins, 1989: 284). Genel itibariyle domuz etinin Hitit dini için önemli olduğu, ancak Hitit diyeti için o denli önemli olmadığı görülmektedir (Collins, 1989: 286). Koyunlar ise yün üretiminde önemli bir yer tutarak hayvansal ekonomiye büyük katkı sağlamaktadır. Genel itibariyle evcil hayvanların Hitit ekonomisine, ticarete ve askeri işlere olan katkısı yadsınamaz derecede büyüktür.

2.3.1. Hititler'de Hayvan Kurbanı ve Hayvanların Ritüellerdeki Yeri

Hititler için ekonomik anlamda önemli getirisi olan hayvanların, dini ve kutsal alanlarda da oldukça önemli sayıldıkları birçok yerde karşımıza çıkmaktadır. Hem metinsel hem de ikonografik örneklerle dayanarak, hayvanların kutsal sayıldığı ve tanrı kültüründe vazgeçilmez rollere sahip olduğunu gösteren örnekler bulunmaktadır (Collins, 1989: 292).

Bunun önemli örneklerinden biri boğaların kutsallığı ile ilgilidir. Hititler'deki Fırtına Tanrısı'nın gücü ve üretkenliğinin simgesi olarak boğa resmedilmektedir (Bryce, 2002: 159). Kral mezarları, mühürler, kabartmalar üzerinde boğa tasvirleri oldukça sık kullanılmıştır (Ertem, 1965: 46). Fırtına Tanrısı'na sunulan kurbanlarında genellikle boğalar olduğu görülmektedir (Collins, 1995: 89). Boğanın tarım toplumlarında taşıdığı önem göz önünde tutulduğunda, Hitit döneminde de tapınma konusu olması şaşırtıcı değildir (Akurgal, 1995: 81).

Hititler'deki hayvan kurban etme kültürünün temelinde diğer antik topluluklarda da olduğu gibi tanrısal güçler bulunmaktadır (Turgut, 2019: 32). Tanrıların bakımı ve beslenmesi konusunu çok ciddiye alan Hititler, tanrıların ihtiyaçlarını karşılanmak için onlara kurbanlar sunmaktadır (Erbaşı, 2013: 42). Aylık ve mevsimlik gerçekleşen festivallerdeki kurban törenlerinin tanrıları yaşatma ile ilgili olduğu düşünülmektedir (Collins, 2002: 320). Tanrısal varlıklar için en çok kurban edilen hayvanlar koyun, keçi, domuz, köpek ve boğadır (Turgut, 2019: 32). Bunların içinde koyun, ekonomik nedenlerden kaynaklı olarak en çok kullanılan kurbanlık hayvandır (Erbaşı, 2013: 94) (Resim 10). Sığır ve boğa gibi büyükbaş hayvanlar ise maliyetli olduğundan dolayı küçükbaş hayvanlar kadar kurban edilmedikleri görülür (Erbaşı, 2013: 94). Bir Hitit tabletinde kurban olarak sunulacak sığır ve koyunun ritüel için hazırlanması konusunda özen gösterilmesi vurgulanmıştır (Pişkin vd., 2020: 145). Başka bir tablette Kaşka'nın işgali nedeniyle Güneş Tanrısı'na kurban edilecek hayvanların, şişman ve iyi beslenmiş hayvanlardan toplandığı belirtilmektedir (Turgut, 2019: 32). Kurban edilen hayvanların erkek olanları tanrılara, dişi olanları ise tanrıçalara takdim edilmektedir (Collins, 1995: 90). Hatta bazen kurban edilecek hayvanın rengi dahi sunulacağı tanrının konumuna göre belirlenmektedir. Koyu renkli hayvanlar yeraltı tanrılarına, açık renkli hayvanlar ise gök tanrılarına kurban edilmektedir (Erbaşı, 2013: 94). Kurban edilen hayvanların karaciğer ve kalp gibi organları da tanrılar tarafından sevildiğine inanılarak tanrılara sunulmuştur (Turgut, 2019: 33).

Hayvanların kurbanı ve ritüellerde köpek ve domuzun ayrı bir yeri olduğu düşünülmektedir (Turgut, 2019: 39). Bu hayvanlar Hititler için diğer kurban edilen hayvanlara göre kötü ve pis olarak görülse de, arınma ritüellerinde kullanıldıklarında günahları üstlendiklerine inanılmıştır (Turgut, 2019: 39). Domuzlar ve özellikle domuz yavruları ayinlerde tüm günahların yüklendiği bir nesne olarak görülmüştür (Turgut, 2019: 33). Köpek yavruları da Hitit ritüellerinde kapsamlı ve hayati rol oynamıştır (Collins, 1990:

211). Örneğin, seferde yenilen ve kirlenen ordunun arınması gerektiği düşüncesinden dolayı yapılan ritüelde domuz yavrusu ve köpek yavrusu ortadan ayrılıp yarısı bir tarafa, diğer yarısı diğer tarafa yatırılarak askerin bunların arasından geçmesi sağlanır ve arındıkları düşünülür (Turgut, 2019: 33). Köpek ve köpek yavruları halk tarafından kolay ulaşılabilen hayvanlar oldukları için sadece saray çevresinde değil, sıradan halk arasında da bir çok ayin ve ritüelin bir parçası olmuştur (Collins, 1990: 224).

Yabani hayvanların kurban edilmesi durumu ise evcil hayvanlardan farklıdır. Hititler yabani hayvanların, tanrılar için arzu edilen rızık olmadıklarını düşündükleri için, düzenli olarak yapılan kurbanlara onları katmamışlardır (Collins, 2002: 320). Ancak bu hayvanlar genelde kurbanlık hayvanlar değilse bile zaman zaman Hitit ayinine katılmışlardır (Collins, 1989: 297). Yabani hayvanların bir tanrıya ayinsel olarak kutsanması veya adanmasına ara sıra yapılan sembolik atıflar bulunmaktadır, ancak bunlar kurban edildiklerinin kanıtı değildir (Collins, 2002: 320). Aslan, leopar, kurt, kartal gibi yabani hayvanların ritüeli hareketlendirerek tanrılarını dikkatini kurban işlemi yapan kişiye yönelttiğine inanılmaktadır (Collins, 1989: 297). Örneğin kartalın, kralın tanrılara kişisel elçisi olduğu düşünülür ki, bu durum kartalı ilahi statüye sahip tek hayvan yapmaktadır (Collins, 2002: 319). Aynı zamanda tehlikeli sayılan bu hayvanların ayin sırasında apotropeik amaçlar doğrultusunda kullanıldığı da bilinmektedir (Collins, 1989: 297). Hem yabani hem de evcil hayvanlar Hititler için arınmayı gerçekleştirebilen, büyü bir şekilde tahılın bol miktarda olmasını sağlayan canlılar olarak görülmüştür (Collins, 1989: 298).

Tanrılar için yapılan kurban törenleri ve ritüellerin yanı sıra, hem mezar buluntularından hem de metinlerde geçen ifadelerden ölümler için de hayvan kurbanı yapıldığı görülmektedir (Erbaşı, 2013: 204). Mezarların çoğunda koyun, sığır, köpek iskeletleri bulunmuştur (Erbaşı, 2013: 205). Koyun ve sığırların yalnızca baş ve bacak kemikleri ölüye sunulurken, köpeklerin bütün olarak gömüldüğü görülmektedir (Erbaşı, 2013: 205). Bazı mezarlarda atlar da bulunmaktadır ve köpekler gibi bütün halde gömülmüşlerdir (Erbaşı, 2013: 208). Bu ayrışmanın nedeninin hayvanların yenilebilen ve yenmeyen hayvanlar olarak kategorize edilmesinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir (Erbaşı, 2013: 205). Bu hayvanların yanı sıra domuz ve katır da mezarlarda sık sık rastlanan diğer hayvanlardır (Erbaşı, 2013: 207).

2.3.2. Hitit Kanunlarında Hayvanların Yeri ve Önemi

Hitit toplumunda halkın büyük çoğunluğunun geçim kaynağının tarım ve hayvancılık olduğu, hayvanların Hitit ekonomisine önemli ölçüde katkı sağladığı birçok metinde karşımıza çıkan bir gerçektir (Sir Gavaz, 2021: 95). Doğal olarak Hititler'e ait kanun maddelerinde hayvanlar ile ilgili birçok bölüm bulunmaktadır. Hayvanların satılma ve kiralanma bedelleri kanunda bahsedilen konulardır. Diğer yandan maddeler hayvanlara karşı işlenen suçun türüne göre (kasıtlı öldürme, hadım etme, düşük yapmaya neden olma, kör etme, boynuz veya toynak kırma, hayvana kamçı ve hırsızlık gibi) değişmektedir (Hoffner Jr, 1963: 242). Kanun maddelerinde bulunan evcil hayvanlar en değerliden daha az değerliye gidilmek üzere gruplanmıştır (Ertem, 1965: 5). Buna göre 1. grupta sığır, at, koyun, keçi, katır ve eşek, 2. grupta domuz, 3. grupta köpek ve 4. grupta ise bal arıları bulunmaktadır (Ertem, 1965: 5). Görüldüğü üzere en değerli grupta bulunan hayvanlar en çok ekonomik getirisi olan, ticaret ve taşımacılıkta önemli bir yeri olan hayvanlardan oluşmaktadır. Diğer yandan arıların Hitit kanunlarına dahil edilmesi, toplumda arılara değer verildiğinin bir göstergesidir. Eski Krallık'tan itibaren arıcılık faaliyetleri yapılmaya başlanmış, arılardan karşılanan bal ve balmumu yaygın olarak kullanılmıştır (Collins, 1989: 231). Dolayısıyla arıların Hitit kanunlarına dahil edilmesi arı ürünlerinin ekonomik değeri ile ilgilidir (Collins, 1989: 232).

Hayvanlara karşı işlenen suçlarda maddi cezaların ağırlığı dikkat çekmektedir (Sir Gavaz, 2021: 97). Örneğin, kanunda hayvan çalanlara, hayvanın kıymetine göre çaldığının 15 misline kadar ödemeyi mecbur ettiği görülmektedir (Sir Gavaz, 2021: 97). Yukarıda bahsedildiği gibi birinci grupta yer alan at ile ilgili bir kanun maddesinde, çalınan atın tay mı, kısırak mı, aygır mı olduğu göz önünde bulundurulmuş ve ceza olarak hırsız önce 30, sonradan hafifletilmiş olarak 15 at vermek zorunda bırakılmıştır (Ünal, 2013: 54). Aynı şekilde bir sığırın çalınmasına karşılık verilen ceza da çalınan hayvan sayısının iki misli ödenmesi yönündedir (Ertem, 1965: 58). Bir koyunun çalınması durumunda da verilen cezanın 15 koyun olarak yapıldığını göstermektedir (Ertem, 1965: 93). Domuzlarda ise ölçüt, domuzun besili olup olmamasına göre belirlenmektedir (Ertem, 1965: 74). Besili domuzun çalınması, zarar görmesi durumunda 12 şekel para cezası ödenmesi şartı konmuştur (Ertem, 1965: 74). Köpeklere karşı işlenen suçlarda ise sıradan bir köpek mi, yoksa bir çoban köpeği mi olduğuna dikkat edilmiştir (Bryce, 2002: 62). Sıradan bir köpeğe

zarar vermek, öldürmek sahibine 1 şekel tazminat ödemeyi gerektirirken, eğitimli bir çoban köpeğine vurmak ya da öldürmek yirmi kat fazla tazminat ödemeyi gerektirmektedir (Bryce, 2002: 62).

Kanunlarda hayvanlarla ilgili yer alan cinsel suçların cezaları ciddiyet ve ağırlıkları yüzünden kral tarafından verilir ve cezası ise ölümdür (Sir Gavaz, 2021: 102). Hayvanlara karşı işlenen suçlarda cezanın ölüm cezası olması yapılan eylemin hem toplumsal hem de dinsel yaşamda yeri olmadığına bir kanıttır (Sir Gavaz, 2021: 102). Bu durum yalnızca atlarda geçerli değildir. At veya katıra karşı böyle bir suç işlemenin cezasının ölüm olmadığı, sadece bu kirli işe karışan kişinin asla din adamı olamayacağı belirtilmektedir (Ünal, 2013: 54).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DEMİR ÇAĞI VE ANTİK YUNAN DÖNEMİ ANADOLUSU'NDA HAYVANLAR

3.1. Anadolu'da Krallıklar Dönemi ve Demir Çağı

3.1.1. Urartu Krallığı Döneminde Doğu Anadolu'da Hayvanlar ve Hayvancılık

Doğu Anadolu'da yaşayan Urartular ile ilgili bilenen ilk bilgiler İÖ 13. yüzyılın başlarında, Asur Kralı Salmanasar'a ait bir yazıtta verilmektedir (Çilingiroğlu, 1994: 1). Bu dönemde henüz merkezi bir yönetimin olmadığı Urartular aşiret düzeninde yaşamaktaydı (Sevin, 2003: 201). Ancak Urartu Krallığı İÖ 9. yüzyılın ilk yıllarında Van Gölü havzasında kurulmuştur (Çiftçi, 2018: 19).

Urartu Krallığı'nın ekonomisi incelendiğinde en önemli iki ekonomik alan tarım ve hayvancılık olarak görülmektedir (Çiftçi, 2018: 21). Urartu'da bulunan hayvanlar ile ilgili bilgiler hem çivi yazılı belgelerden hem de fauna kalıntılarından alınmaktadır (Gökçe, 2020: 36). Diğer yandan Asur metinlerinde de Urartu bölgesinin geniş sürülerini ve hayvanlarını başlıca geçim kaynakları olarak kullandıklarını görülmektedir (Çiftçi, 2017: 98). Aynı zamanda kral yıllıklarında yapılan seferlerden ve buradan getirilen ganimetlerden bahsedilirken hayvanların da adı sıkça geçmektedir (Çiftçi, 2018: 24). Hatta sığır, koyun, keçi, at ve bazen develer toplanan ganimetlerin büyük kısmını oluşturmuştur (Çiftçi, 2017: 99).

Dönemin diğer toplumları gibi Urartular'da hayvansal ekonomiye önem veren ve halkının büyük kısmının geçimini hayvancılıktan sağladığı bir toplumdur. Urartu Krallığı'na ait şehirlerde bulunan fauna topluluğunda hem evcil hem de yabani hayvanlara sıkça rastlanır. Buna göre at (*Equus caballus*), domuz (*Sus domestica*), evcil eşek (*Equus asinus*), evcil deve (*Camelus spec*), sığır (*Bos Taurus*), manda (*Bubalus bubalis*), evcil keçi (*Capra hircus /Capra cylindricornis*), köpek (*Canis Familiaris*), evcil koyun (*Ovis aries*), evcil tavuk (*Gallus gallus demesticus*) gibi hayvanlar Urartu şehirlerinde bulunan hayvanlardır (Gökçe, 2020: 39). Urartu topraklarının dağlık kırsal hayvan yetiştirmek için oldukça elverişli bölgelerdir (Çiftçi, 2017: 99). Bölgede en yaygın görülen koyunun ardından keçi ve sığır gelirken, onları da eşek, at, katır takip etmektedir (Çiftçi, 2017: 119). Koyun ve keçiler tekstilde kullanılmak üzere yün, et, süt ve süt ürünlerini kullanmak için

yetiştirilmişlerdir (Çiftçi, 2017: 99). Urartular'da hayvan yetiştiriciliğinde önemli bir yer tutan deri işlemeciliğinden ise ordunun koşum takımı, ayakkabı, sandalet ve kayış tutturma gibi büyük miktarlarda deri eşya üretilmiştir (Çiftçi, 2017: 99). Ancak tüm bu ürünlerin içinde öne çıkan yün üretimi, bölgede sert ve uzun kışların olmasından da kaynaklı giyim için başlıca hammadde olmuştur (Çiftçi, 2012a: 43). Bu durum koyun ve keçi sürülerinin Urartu bölgesinde yoğun olarak yetiştirilmesinin nedenini de açıklamaktadır. Sığır gibi büyükbaş hayvanlar ise genel olarak birincil ürün stratejisine göre yetiştirilirken, diğer yandan yük taşıma-çekiş gücünden de faydalanılmıştır (Howell-Meurs, 2001: 78).

Daha önce Anadolu'da örneğine rastlanmamış ve bu coğrafyaya özgü olmayan develer ise Urartu topraklarında görülen hayvanlardır. I. Argiştı ve II. Sarduri dönemlerine ait yazıtlarda devenin (*Camelus spec*) Urmiye Gölü'nün güneyinde bulunan kentlere yapılan askeri seferler sonucunda ganimet olarak Urartu ülkesine getirildiğine dair veriler bulunmaktadır (Gökçe, 2020: 37). Urartular'a ait bölgelerde bulunan taş kabartmalar ve metal kemerler üzerinde betimlenen develer, iki hörgüçlü ve bir kervanın içinde görülmektedir (Gökçe, 2020: 43) (Resim 11). Yakın Doğu'daki Assurlar'ın İran içlerine yaptıkları ticaret sırasında burada yaşayan halkın bu hayvanları görüp kervanlarına kattıkları anlaşılmaktadır (Körpe, 2016: 49). Bu yüzden sefer ganimetlerinin yanında yapılan ticaretlerle de Anadolu topraklarına develerin gelmiş olma ihtimali bulunmaktadır. Anadolu topraklarında bulunan develerin hem taşıma-yük hayvanı oluşundan hem de yavaş üremesinden dolayı gerekmediği sürece kesilmediği gözlemlenmektedir (Howell-Meurs, 2001: 84). Genel olarak fazlaca yük taşıyabildikleri için nakliye hayvanı olarak kullanılan develere şehir merkezlerinde pek rastlanmamaktadır (Howell-Meurs, 2001: 84). Bunun başka bir nedeninin de develerin kokularından dolayı dışarıda bir yerde tutulmaları gösterilebilir (Howell-Meurs, 2001: 84).

Urartu Krallığı'ndaki en önemli hayvanlardan biride atlardır. Atlar özellikle Urartu ordusunun vazgeçilmezidir ve krallığın belirli bölgelerinde, devlet denetimi altında yetiştirilmiştir (Çiftçi, 2012b: 216). Urartular'ın at yetiştiriciliğinde ilerlemiş oldukları yalnızca kendi kaynaklarında değil, başka krallıkların kaynaklarında da görülmektedir. Örneğin, Asur yazılı kaynakları Urartu bölgelerinin at yetiştiriciliğinde uzmanlaştığını gösterirken, II. Sargon'a ait bir mektupta da Urartu halkının hem binicilik bilgisinden hem de Urartu ordusunun at yetiştirme becerileri ile bilindiğinden bahseder (Çiftçi, 2012b: 216). Urartular'ın kendi metinlerinde de atlardan birçok kez bahsedilmektedir. Özellikle yapılan

askeri seferlerde Urartu ordusunun ihtiyacı olan atları ülkelerine ganimet olarak getirdiğinden bahseden belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerin en eski örnekleri kral İşpuini ve Minua dönemine kadar uzanmaktadır (Gökçe ve Işık, 2014: 2). İşpuini dönemine ait metinlerde, Urartu ordusunun ihtiyacı olan atları Parsua ülkesine yapılan seferlerden karşıladığı görülmektedir (Gökçe ve Işık, 2014: 4). Minua ve İşpuini'nin Etiu ülkesine düzenlediği seferden de 120'den fazla atın buradaki kabilelerden ganimet olarak alındığını söyleyen bir yazıt bulunmaktadır (Gökçe ve Işık, 2014: 4). Bu yazıtlardan anlaşılacağı üzere Urartular devletin at ihtiyacının büyük çoğunluğunu askeri seferler ile karşılamışlardır.

Urartu ordusunda savaş arabalarını çeken ve ordunun en önemli sınıfı olan süvari sınıfının gelişmesine yardımcı olan hayvan atlardır (Gökçe ve Işık, 2014: 23) (Resim 12). Atların orduda bu denli işlevsel kullanılabilmiş olması da, Urartular'ı düşmalarının karşısında güçlendiren bir faktör olmuştur. Bölgenin zorlu coğrafyası da dikkate alındığında, atlar hem ordunun ihtiyaçlarını karşılamak hem de lojistiği sağlamak konusunda ihtiyaç duyulan hayvanlardır (Gökçe ve Işık, 2014: 22). Ordunun yanı sıra günlük ulaşım, iletişim ve ticaret gibi alanlarda kullanılması da atın sosyo-ekonomik açıdan önemli bir yerde olduğunun kanıtıdır (Gökçe ve Işık, 2014: 25).

Urartu bölgesinde rastlanan tavuklara ise daha önce Anadolu'da bu sıklıkta rastlanmamıştır. Betimleme sanatında da yer alan tavuk figürleri ve Ayanis Kalesi'nde bulunan bronz miğfer üzerinde işlenmiş olan tavuk figürlerinin yerel İran tavukları ile benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir (Gökçe, 2020: 51). Demir Çağı'nda Yakın Doğu'da yaygın olan tavuklar buradan Urartu Krallığı'na getirilmiş olsalar da, ekonominin içindeki yerleri belirsizliğini korumaktadır (Howell-Meurs, 2001: 85).

Genel olarak Urartular'ın yaşadığı Doğu Anadolu bölgesinde hem evcil hem de yabani hayvanların çeşitliliği dikkat çekmektedir. Buna göre bölgede bulunan yabani hayvanlar şu şekildedir; ceylan (*Gazella subgutturosa*), geyik (*Cervus elaphus maral / Damadama / Capreolus capreolus*), dağ keçisi (*Capra aegagrus*), sığır (*Bos primigenius*), yabani koyun (*Ovis orientalis ammon / gmelini*), kurt (*Canis lupus/familiaris palustris*), sansar (*Mustelidae*), yaban kedisi (*Felis silvestris*), çita (*Felis silvestris*), kaplumbağa (*Testudo graeca iberica / Clemmys Caspica*), Kuşlar (*Aves / Otis tarda / Falco tinnunculus / Anas strepera / Corvus corax*), kirpi (*Erinaceus concolor / europeus*), kunduz (*Castor fiber*), leopar (*Panthera pardus*), porsuk (*Meles meles*), tavşan (*Lepus capensis / europeus*), vaşak (*Lynx lynx*), tilki (*Vulpes vulpes*), yabani eşek (*Equus hemionus*), gelincik (*Mustela nivalis*),

karakurbağası (*Bufo viridis*) (Çiftçi, 2017: 110-111). Urartular evcil hayvanların yanı sıra yabani hayvanların etinden de yararlanmışlardır. Ayanis Kalesi'nde gerçekleştirilen kazılarda çok sayıda evcil hayvan kemiğinin yanında yabani hayvan kemikleri de ele geçmiş ve bunlar arasında at, yabani koyun, yabani keçi, ceylan ve geyiklerin olduğu belirtilmiştir (Gökçe, 2020: 50). Bunun yanı sıra Urartu yazılı kaynaklarında birçok kez belirtilen hayvan derisi, yünü ve postlarının tekstil sektöründe kullanılması durumunda yabani hayvanlardan da yararlanılmıştır (Gökçe, 2020: 50). Avlanan aslan, geyik, dağ keçisi, leopar, ceylan gibi hayvanlarında derileri ve postları için avlanmış ve deri sektöründe kullanılmış oldukları düşünülmektedir (Gökçe, 2020: 50).

Tüm bölgedeki tüm hayvancılık faaliyetlerine bakıldığında ise, hem faunal hem de ikonografik kanıtlar en sık görülen hayvanın koyun olduğunu göstermektedir (Çiftçi, 2017: 119). Koyunu sırasıyla keçi, sığır, eşek, at ve katır izlemektedir (Çiftçi, 2017: 119).

3.1.2. Urartular'da Hayvan Kurban Etme

Urartular için önemli anlam ifade eden hayvan kurban etme sadece yiyecek ihtiyacının karşılandığı basit bir alışkanlık değil, göksel güçler ile iletişimi sağlayacak bir araçtır (Batmaz, 2013: 801). Urartu kralları tanrılara şükranlarını göstermek için düzenli olarak hayvan kurban etmişlerdir (Çiftçi, 2017: 115). Urartu topraklarında yaşayan hayvanların dışında askeri seferlerden sonra ele geçirilen hayvanların bir kısmının tapınağa yönlendirilip kurban için kullanılmıştır (Çiftçi, 2012b: 218). Kurban törenleri genellikle Urartu krallığının siyasi, ekonomik, askeri ve sosyal istikrarını sağlamak için yapılmıştır (Çiftçi, 2017: 117). Bu kurbanlar çoğunlukla krallığın büyük tanrısı Haldi'ye adanmıştır (Çiftçi, 2017: 117). Yazılı kaynaklarda Haldi için günde 17 boğa, 34 koyun kurban edileceği yazılıdır (Çilingiroğlu, 1994: 46). İşpuini ve Minua'da, Musasir şehrini ziyaret ettiklerinde, yanlarında toplam 9.120 keçi ve koyun ile 11.112 sığır getirip, daha sonra bunları Haldi'ye kurban etmişlerdir (Çiftçi, 2012b: 218). Diğer yandan yeni bağ ve bahçelerin kurulması, ağaç dikme, tarla ekimi ve hasadı, yeni sulama kanallarının ve şehirlerin inşasını kutlayan birçok faaliyette de hayvanların kurban edildikleri birçok yazıtta belirtilmektedir (Çiftçi, 2017: 117-118). Kurban ve Urartu inanışlarının en temel veri kaynağı Meherkapı yazıtıdır (Batmaz, 2013: 804). Burada Urartu tanrı ve tanrıçalarına sunulan kurbanların sayısı ve türü belirtilmiştir (Batmaz, 2013: 804).

Meherkapı yazıtından hareketle en çok kurban edilen hayvanlar boğa, inek, koyun ve keçidir (Batmaz, 2013: 821). Evcil hayvanların yanı sıra yabani hayvanlarında kurban edildiğini gösteren örnekler bulunmaktadır. Örneğin, Ayanis Kalesi'nde kesilen kurbanlık hayvanlar incelendiğinde yabani koyun ve yabani sığira ait örnekler bulunmuştur (Çilingiroğlu, 2008: 44). Aynı yerin tapınak alanında yabani keçi kemikleri de bulunmuştur (Batmaz, 2013: 822). Kurban için genellikle koyun ve keçilerin seçilmesi, bölgede yoğun olarak yaşamaları ile bağdaştırılmaktadır (Batmaz, 2013: 822).

3.1.3. Phryg Krallığı Döneminde Orta Anadolu'da Hayvanlar ve Hayvancılık

Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışa geçtiği yıllarda Anadolu birtakım göçlerin etkisi altına girmeye başlamıştır ve Makedonya'dan gelen Phrygler'de bunlardan biridir (Sevin, 2003: 239). İlk başta Marmara'nın güneydoğu kıyılarına yerleşen halk, yavaş yavaş Orta Anadolu'ya harekete geçerek daha önce Hititler'in yaşadığı Yassihöyük'e (Gordion) yerleşmiş ve burayı başkentleri olarak seçmişlerdir (Uçankuş, 2002: 16).

Phrygia köylü ve çiftçi ülkesi olarak görülmüş, kralları tüm çabalarını ve dikkatlerini tarıma vermiştir (Sevin, 1982: 258). Gordion'da yapılan kazılarda hem botanik hem de faunal kalıntıların yüksek oranda bulunması, burada pastoral üretime odaklanmış bir geçim ekonomisinin olduğunu kanıtlar (Miller vd., 2009: 915). Gordion'da ortaya çıkarılan faunal topluluğun çoğunluğunu evcil koyun, keçi, sığır ve domuz kemikleri oluşturmaktadır (Marston, 2012: 388). Genel olarak tüm hayvanlar incelendiğinde ise koyun ve keçiler her zaman baskın olan türdür (Zeder ve Arter, 1994: 110). Koyun ve keçiler aynı sürü içinde yer alan hayvanlar olsa da, farklı miktar ve türde kaynaklar üretmektedirler (Zeder ve Arter, 1994: 112). Keçiler daha fazla süt ve kıl üretirken, koyunlarda daha yüksek oranda et ve yün ihtiyacını gidermektedir (Zeder ve Arter, 1994: 112). Aynı zamanda Phrygler'in et ihtiyacının karşılanmasında da en büyük rolü koyun ve keçiler oynamaktadır (Miller vd., 2009: 919). Koyun ve keçiyi, sığır ve domuz takip etmektedir (Miller vd., 2009: 919).

Sığır yetiştirme ve tüketimindeki artış ise hem gıda hem de giderek yoğunlaşan tarımsal üretim için kullanılan sığır sayısındaki genel artışla bağlantılıdır (Zeder ve Arter, 1994: 110). Önceki dönemlerde olduğu gibi sığırın tarım faaliyetlerinde ve taşımacılıkla kullanılması Demir Çağı'nda da artarak devam etmiştir. Domuzlarda genellikle toplumsal diyetin içinde yer alır, ancak koyun, keçi, sığırlar kadar tercih edilen bir tür değildir. Gordion fauna topluluğundaki domuz oranlarının yıllara göre değişimi de düzensizdir ve paralellik

göstermez (Zeder ve Arter, 1994: 110). Her ne kadar domuzlar onları beslenme açısından yetiştirilmesi kolay hayvanlar olsa da, serbest dolaşım tarım arazilerine zarar verdikleri için yetiştiriciliği diğer hayvanlar kadar çok yapılmamıştır (Miller vd., 2009: 919).

Demir Çağı'nda önemli bir yere sahip olan at yetiştiriciliğinde Phrygler de oldukça etkindir. Öyle ki, Phrygler tanımlanırken Orta Anadolu'da at yetiştiren, askeri soylular sınıfı ifadesi kullanılmaktadır (Sevin, 1982: 253). Aynı zamanda Phryg betimleme sanatında sık sık süvariler ile ilgili görsel ve kabartmaların bulunması da, atların ordu için oldukça önemli bir yeri olduğunun göstergesidir (Sevin, 1982: 258).

Tür olarak bakıldığında ise *Equus caballus* türü atların Orta Anadolu'da yaygın olması daha muhtemeldir (Zeder ve Arter, 1994: 113). Atın yanı sıra eşekler (*Equus asinus*) de bölgede bulunan diğer hayvandır (Zeder ve Arter, 1994: 113). Eşek genellikle yük hayvanı olarak kullanılırken, atlar orduda ve önde gelen insanların taşınmasında kullanılmaktadır (Zeder ve Arter, 1994: 113). Gordion'da analiz edilen at ve eşek kalıntılarının oranları çoğunlukla tüm evrelerde ya eşit olarak görülür ya da oranları birbirlerine oldukça yakındır (Zeder ve Arter, 1994: 113).

Faunal topluluğun içinde yer alan yabani hayvanlar da Phryg toplumunun hayatına doğrudan dahil olmuşlardır. Özellikle Gordion'daki geyik kalıntıları evcil sığırlar ve domuzlar gibi yüksek oranda kemikle temsil edilmektedir (Zeder ve Arter, 1994: 112). Tür olarak bakıldığında ise üç geyik türü tanımlanmıştır; kızıl geyik (*Cervus elaphus*), alageyik (*Dama dama*) ve birkaç karaca (*Capreolus capreolus*) (Zeder ve Arter, 1994: 112). Özellikle kızıl geyik önemli miktarda et ihtiyacını karşılamasından dolayı ana besin kaynakları arasında gösterilebilir (Zeder ve Arter, 1994: 112). Geyiklerin genellikle Gordion'dan biraz uzakta olan yüksek çam ormanlarında avlandığı düşünülmektedir (Miller vd., 2009: 919).

Bunların yanı sıra tavşanlar da (*Lepus capensis*) Gordion diyetinde kendine yer edinmiş hayvanlardır (Zeder ve Arter, 1994: 112). Ancak tavşan, bu dönemde toplam et tüketimine kesinlikle çok küçük bir katkı yapmıştır (Zeder ve Arter, 1994: 112). Tavşanlar geyikler gibi yerleşimden uzak yerlerde değil, yakında bulunan tarlalarda avlanmışlardır (Miller vd., 2009: 920).

3.2. Anadolu'da Yunan Koloni Çağı ve Göçler

Anadolu'nun Yunan tarihi, Miken uygarlığının bu topraklara ilgi göstermesi ile başlar (Schwertheim, 2009: 30). Ardından İÖ 12. yüzyılda başlayan büyük Ege göçüyle birlikte Anadolu sahillerinin asıl kolonizasyonu başlamıştır (Schwertheim, 2009: 30). Yunanistan'daki Akha döneminin çöküşüyle birlikte Doğu Akdeniz'de biten ticari hareketliliğin başlattığı göç dalgası, Anadolu'nun verimli bölgelerine yapılmış ve ekonomik sebeplere bağlı olarak meydana gelmiştir (Eroğlu, 2014: 44.). Gelen göçler sonucunda Batı Anadolu'nun kuzey kesimine Aioller, Batı Anadolu'nun orta kesimine İonlar ve son olarak Batı Anadolu'nun güneybatı köşesi ve adalara Dorlar yerleşmişlerdir (Tekin, 2015: 57-58). Batı Anadolu'da kurulan bu kent devletleri her ne kadar aynı din, dil ve kültür birliğini paylaşıyorlar da, hiçbir zaman tek bir Hellen devlet çatısı altında toplanmamışlardır (Tekin, 2015: 59).

3.2.1. Batı Anadolu Antik Yerleşimlerinde Hayvanlar, Hayvansal Ekonomi ve Hayvan Kurban Etme

Batı Anadolu'daki Yunan yerleşimleri çoğunlukla İonia, Karia, Lydia, Pisidia gibi antik bölgelerde yoğunlaşmıştır. Buradaki antik bölgelerden biri olan İonia için Herodotos'un yeryüzünde bilinen en güzel gökyüzüne ve en güzel iklime sahip yer olarak bahsettiği görülmektedir (Herodotos, 1. 142). Bununla birlikte on iki kentten oluşan bir birlikleri olduğundan bahsetmektedir. Bu kentleri; Miletos, Myus, Priene, Ephesos, Kolophon, Lebedos, Teos, Klazomenai, Phokaia, Samon, Khios ve Erythrai olarak sıralamaktadır (Herodotos, 1. 142). Bölgenin ekonomisi ise her zaman temel olarak tarım ürünleri tarafından yönlendirilmiş ve birincil geçim kaynağı olmuştur (Greaves, 2009: 40). Diğer yandan koyun, keçi, sığır, domuz ve arı gibi hayvanlar tarımsal yaşamına entegre edilerek ekonominin önemli bir parçası haline gelmiştir (Greaves, 2009: 75).

Batı Anadolu'nun faunası ve hayvansal ekonomisi incelendiğinde en çok öne çıkanlar koyun ve keçilerdir. Süt, yün ve kıl üretiminin yanı sıra tarlaları gübrelemek gibi birçok alanda bu hayvanlardan yararlanılması yetiştiriciliğinin sıklıkla yapılmasına yol açmıştır (Silibolatlaz, 2017: 135). Özellikle bu bölgede yer alan Miletos, koyunu ve yünüyle ünlenmiştir (Sevin, 2013, 103). Modern merinosların öncüsü olabilecek Miletos cinsi koyunların çok ince bir yapağı⁵ olduğu ve muhtemelen Orta Anadolu'dan geldiği

⁵ Kırkılmış koyun yünü.

anlaşılmaktadır (Greaves, 2009: 83). Öyle ki, İÖ 6. yüzyılda Samos tiranı Polykrates adasındaki koyun ırkını düzeltmek amacıyla Miletos'tan damızlık koyun ithal etmiştir (Sevin, 2013, 103). Ekonomide önemli yeri olan koyunlardan daha çok verim alabilmek için bazı yöntemlere de başvurulmuştur. Örneğin İonia'daki faunal araştırmalar koyunların yün ve et üretimini en üst düzeye çıkarmak için hadım etme yönteminin kullanıldığını göstermektedir (Greaves, 2009: 83). Tüm bunlara bağlı olarak Miletos kenti tüm Akdeniz bölgesine yün ticareti yapan ünlü bir yün üretim merkezi haline gelmiştir (Peters, 1993: 89). Genel olarak bakıldığında ise yün üretiminin izleri Arkaik yerleşim alanlarının hepsinde görülen bir özelliktir (Greaves, 2009: 83).

Bir diğer İon kenti olan Klazomenai'de Arkaik dönemde evcil hayvanlardan en çok koyun ve keçiye rastlandığı, bunları sırasıyla domuz ve sığırların takip ettiği görülmektedir (Çakırlar vd., 2016: 192). Koyun ve keçilerin kesim yaşları incelendiğinde çoğu bireyin yetişkin, tahminen üç-dört yaşlarında kesime alındığı görülmektedir (Çakırlar vd., 2016: 193). Bu durumda Klazomenai'de yapılan koyun-keçi yetiştiriciliğinin ekonomiye büyük katkı sağladığı, et üretiminden ziyade ikincil ürün olan süt ve yün üretimine odaklanıldığını söylemek mümkündür (Çakırlar vd., 2016: 194). Karia'da yer alan Burgaz yerleşiminde de faunal kalıntılar arasında sayıca en fazla görülen hayvan koyun ve keçidir (Aydın, 2015: 110). Tespit edilen kemikler incelendiğinde çoğu hayvanın yetişkin olduğu, çok az sayıda hayvanın bir yaşından önce ölmüş olduğu görülmektedir (Silibolatlaz, 2017: 134). Burgaz faunasında keçilerin koyunlardan daha önemli olduğu görülür ki bu durum Datça-Burgaz bölgesinin doğal ortamının maki bitki örtüsü ile kuru ve kayalık olmasından kaynaklıdır (Pişkin ve Baykara, 2011:413). Burada da her iki türün ikincil ürünler sağlamak için sömürüldüğünü göstermektedir (Silibolatlaz, 2017: 136). Pisidia bölgesinde yer alan Sagalassos kenti ise hem tarım hem de hayvancılık için uygun koşullara sahip bir kenttir (De Cupere vd., 2017: 404). Bundan dolayı kentte yaşayan insanlarda esas olarak evcil hayvanlar ve ikincil ürünlere dayalı bir ekonomi modeli benimsemişlerdir (Fuller vd., 2012: 160). Kentin özellikle koyun ve keçilerin hakim olduğu evcil hayvan topluluğuna sahip olduğu görülmektedir (De Cupere vd., 2017: 407). Koyunların yünü tekstil ürünleri için oldukça önemli bir madde özelliği taşır ki, bu sahada bulunan birkaç dokuma tezgahı da bu durumu kanıtlar niteliktedir (De Cupere vd., 2017: 407).

Eti, sütü, derisi, kas gücü ve gübresi gibi birçok alanda yarar sağlanan bir diğer hayvan sığırdır (Peters, 1993: 89). Sığırlardan sağlanan süt ve süt ürünlerinin yanı sıra,

fiziksel güçleri kullanılarak taşımacılık ve tarlaların sürülmesinde oldukça sık kullanılmışlardır (Silibolatlaz, 2017: 135) Miletos'ta özellikle büyükbaş hayvan popülasyonunun başını çeken sığırlar incelendiğinde, ileri yaşlarda kesime gittikleri (Sığırların %45'i 5 yaşından büyüktü) ortaya konulmuştur (Peters, 1993: 89). Bu durum sığırların da koyun ve keçiler gibi et üretiminden ziyade ikincil ürünlere odaklı bir üretim sistemi içinde yer aldığını göstermektedir (Peters, 1993: 89). Aynı şekilde Klazomenai'deki sığır kemiklerinin de büyük çoğunluğunun yetişkin bireylere ait olduğu ve kemiklerin yük çekme, saban koşma sonucunda oluşan deformasyonlara sahip olduğu görülmektedir (Çakırlar vd., 2016: 193). Burgaz'da en sık kesimi yapılan ve ana protein kaynağını oluşturan tür ise sığırlardır (Silibolatlaz, 2017: 134). Burgaz'daki sığır topluluğunun %44.91'i genç yaşta, %13.98'i ise ileri yaşlarda kesilmiştir (Silibolatlaz, 2017: 135). Sagalassos'ta bulunan sığır kemiklerinin yaş profili oluşturulduğunda ise hem yaşlı hem de genç hayvanların olduğu tespit edilmiştir (De Cupere vd., 2017: 407). Kemiklerde sıklıkla kasaplık izleri görülmektedir (De Cupere vd., 2015: 180). Buradaki sığırların genellikle taşımacılıktan çok etleri ve sütleri için tutulduğu, taşımacılık işlerinin genellikle eşekler (*Equus africanus f. asinus*) tarafından yapıldığı görülmektedir (De Cupere vd., 2017: 409).

Evcil hayvan topluluğu içinde yer alan bir diğer hayvan ise domuzlardır. Batı Anadolu yerleşimlerinde domuzların çoğunun iki yaşına gelmeden öldürülmüş olması, ekonomik değerinin et üretimi ile sınırlı olduğunu göstermektedir (Peters, 1993: 89). Çünkü iş gücü, yün ve süt gibi ikincil ürünleri sağlamazlar ancak, üreme yetenekleri açısından oldukça verimli hayvanlardır (Aydın, 2015: 109). Ancak Klazomenai'deki domuz yetiştiriciliğinde farklı bir durum görülmektedir. Çiftlikte yaşayan domuzların iki yaşından çok daha önce kesildiği, burada bulunan bazı domuzların çiftliklerden ziyade etraftaki ormanlarda serbestçe büyümelerine izin verildiği, fakat son derece sistematik bir şekilde yılın belli aylarında (muhtemelen sonbahar) yakalanıp tüketildiği düşünülmektedir (Çakırlar vd., 2016: 195). Zaten Klazomenai'deki domuzlar incelendiğinde pek az sayıda birey erken yaşta kesilmiş, genç yetişkin bireylerin ise neredeyse standarda tabii bir şekilde, genelde aynı yaşta tüketildiği gözlemlenmiştir (Çakırlar vd., 2016: 195). Yılın belli aylarında yakalanıp kesilmeleri durumu ise sonbaharda kutlanan bir festival ile ilişkilendirilmektedir (Çakırlar vd., 2016: 195). Burgaz'da bulunan domuzların bazıları genç yaşta kesime alınmış olsa da, genellikle alt yetişkin ve yetişkin yaşlarda et ihtiyacı için öldürülmüştür (Aydın, 2015: 109). Aynı şekilde Sagalassos'ta bulunan domuzlara ait çene kemikleri sayesinde,

buradaki domuzlarında çok genç yaşlarda kesildiği tespit edilmiştir (De Cupere vd., 2017: 407).

Ayrıca Burgaz'da bazı köpek kemiklerinde kesik izlerine rastlanmıştır (Silibolatlaz, 2017: 137) (Resim 13). Köpeklerin burada yenilip yenilmediği belli değildir. Bu yüzden köpeklerin iş için refakatçi hayvanlar olarak tutulduğu varsayılmaktadır (Silibolatlaz, 2017: 137).

Atlar Batı Anadolu yerleşimlerinde sıklıkla görülür ve atçılıkta oldukça önemli bir yer tutar. Örneğin, Lydia'daki atlar ve atçılık antik çağ için özel bir yere sahiptir. Herodotos, Perslerin Anadolu'da mücadele içinde olduğu zamanlarda Lydialılar'ın yiğitliğinden, güçlü oluşundan, at üstünde çok iyi dövüştüğünden ve usta binici olduklarından bahsederken Asya'da hiçbir halkın Lydialılar'ın bileğini bükemeyeceğini de ekler. (Herodotos, 1.79) (Resim 14). Lydia'daki Hermos Nehri ovası ve Paktolos Dağı vadileri at yetiştiriciliği için uygun bir çevre sağlamıştır (Greenwalt Jr, 2010: 217). Herodotos da Sardeis'te bulunan ve atların otlatıldığı meraların varlığından bahsetmektedir (Herodotos, 1.78). Lydia biniciliği için doğrudan kanıtlar Sardeis'teki demir gem ve tunç dizgin eklentilerinden oluşmaktadır (Greenwalt Jr, 2010: 217). Burgaz'da bulunan at kemikleri tanımlanan faunal kalıntıların %1.84'ünü oluşturmaktadır (Silibolatlaz, 2017: 133). Atgillere ait 32 kemiğin çoğunluğu *Equus caballus* türü atlara aittir (Silibolatlaz, 2017: 133). Kıyı bölgesinde yer alan Burgaz'ın antik dönemde ticari malların depolanması için liman ve kargo gemilerine yüklenmesi için bir alan olarak hizmet verdiği yapılan kazılardan bilinmektedir (Tuna, 2012: 72). Bu durumda Burgaz'daki atların bazı ekonomik faaliyetlerde yük hayvanı olarak, malların ithalat ve ihracatı için ulaşım aracı görevini üstlendiği söylenebilir (Silibolatlaz, 2017: 137). Genellikle at kemikleri üzerinde herhangi bir kasaplık izine de rastlanmamıştır (Aydın, 2015: 112).

Yukarıda bahsedilen bölgelerde evcil hayvanların yanı sıra yabani hayvanlara ait kemik kalıntılarına da rastlanmaktadır. Örneğin, Klazomenai'de tüketilen memeliler arasında yer alan alageyik (*Dama dama*) ile sıklıkla karşılaşılmaktadır (Çakırlar vd., 2016: 195). Ancak Klazomenai'de alageyiğin avlanarak mı yoksa yetiştirilerek mi üretildiği, tüketiminin bir kült aktivitesi olarak gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği henüz netlik kazanmış değildir (Çakırlar vd., 2016: 196). Burgaz'ın yabani hayvan topluluğu incelendiğinde ise öne çıkan iki tür görülmektedir; kızıl geyik (*Cervus elaphus*) ve alageyik (*Dama dama*) (Silibolatlaz, 2017: 134). Aynı şekilde Sagalassos'un yabani hayvan

topluluğunda en sık karşılaşılan hayvanlar alageyik ve kızıl geyiktir (De Cupere vd., 2017: 408).

Hayvanların ekonomik getirisinin olması dışında, Antik Yunan'da tanrılara hayvan kurban etmek dinin bir parçasını oluşturmaktadır. Kutsal alanlardaki kurban kalıntıları da, genellikle kentlerin en yüksek faunal kalıntı bulunduran yerleri olmuştur. Aynı zamanda tapınaklarda ve çevresinde bulunan kurban kalıntıları hem bölgenin sosyoekonomik karakteri hem de inanç geleneği ile ilgili açıklayıcı bilgiler vermektedir (Greaves, 2009: 177). Örneğin, İonia'da Afrodit'e domuz kurban edilmemiştir ve bunun sebebi de sevgilisi bir yaban domuzu tarafından öldürüldüğü için tanrıçaya karşı bir suç teşkil ettiği düşünülmüşünden kaynaklıdır (Greaves, 2009: 177). Miletos'ta Afrodit'e Ephesos'ta Artemis'e hem evcil hem de yabani hayvanların kurban edilmesi de, tanrıçaların avcı karakterine uygun seçimlerdir (Greaves, 2009: 177). İonia'nın ulusal tanrısı olan Poseidon'un, yeraltı tanrısı karakterinde 'Boğa Poseidon' olarak anılmasından dolayı başta siyah boğalar olmak üzere, domuz, koç ve at kurban edilmiştir (Houghton-Broderick: 1972, 106).

Genel olarak Antik Yunan kurban edilen hayvanların genç yaşta ve uygun örnekler olmasına da her zaman dikkat edilmiştir (Greaves, 2009: 177). Zeytintepe ve Kalabaktepe'deki kutsal alanlarda bulunan hayvan kemiklerinin yerleşim alanında görülen kemiklerden daha genç oldukları ortaya konmuştur (Peters, 1993: 90). Zeytintepe'de küçükbaş hayvanlar (çoğunlukla koyunlar) büyükbaş hayvanlara kıyasla daha çok kurban edilmiştir (Peters, 1993: 89). Ephesos'taki Artemis Tapınağı'nda ise sırasıyla en çok keçi olmakla birlikte, sığır, koyun ve domuzların kurban edildiği görülmektedir (Peters, 1993: 89).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ANADOLU'DA ROMA HAKİMİYETİ DÖNEMİNDE HAYVANLAR

Roma'nın Anadolu ile ilişkileri İÖ 3. yüzyılın sonuna doğru gerçekleşen Makedonya Savaşları sebebiyle başlamıştır (Schwertheim, 2009: 71). Birinci Makedonya Savaşı'ndan sonra, Makedonlarla Kartacalıların güçlerini birleştirmesine engel olmak isteyen Roma, Aitolia Birliği, Atina ve Pergamon Krallığı ile ittifak yapmıştır (Tekin, 2015: 203). III. Attalos dönemine kadar Pergamon ile devam eden ilişkiler, III. Attalos'un İÖ 133'te ölmesi ile farklı bir şekil almıştır. Pergamon hükümdarı III. Attalos vasiyetinde krallığı Romalılara bıraktığını açıklamıştır (Schwertheim, 2009: 73). Her ne kadar III. Eumenes bu duruma karşı çıkıp engellemeye çalışsa da, Manius Aquillius yönetimindeki Roma ordusu İÖ 129 yılında Pergamon krallığını yendi (Schwertheim, 2009: 73). Böylece İÖ 129'da Anadolu'da ilk Roma eyaleti olan Provincia Asia kuruldu ve Pergamon Krallığı toprakları bu eyalete katıldı.

4.1. Küçük Asya'da Hayvanlar ve Hayvansal Kaynaklar

Genel olarak, Roma kentlerinde nüfusun büyük çoğunluğunun geçim kaynağı uzun vadeli olarak kiralanmış arazilerde yapılan çiftçilik faaliyetleridir (Gregory, 1997: 280). Tarım ve hayvancılık temelli olan bu sistem ekonomi için oldukça önemli bir yerdedir. Öyle ki, bir öküzün beş kişilik aileyi geçindirmeye yettiği görülmektedir (Gregory, 1997: 126).

Genel olarak bu dönemde sığır besiciliğinin sıklıkla yapıldığı ve sığırların kas gücünün yanında sütü ve sütünden elde edilen ürünlerin de yaygın bir şekilde üretildiği görülmektedir. Örneğin, Bithynia'da sığırlar için mükemmel otlaklar olduğu ve Salonites adlı peynirin burada yapıldığı Stabon tarafından söylenmektedir (Strabon, 12.4.7). Başka Roma kenti olan Mazaka'da çok fazla sığır yetiştirildiği için hayvan yemi ihtiyacının da aynı oranda çok fazla olduğundan bahsedilmektedir (Strabon, 12.2.9). Pontos bölgesinde yer alan Phanaroia kentinin düzlük ve nemli olması bolca ot yetişmesine ve sığır sürülerinin rahatlıkla beslenmesine uygun ortamı sağlamıştır (Strabon, 12.3.15). Karia bölgesinde yetiştirilen sığırların ise çift sürmede iyi olmadığı, ancak başka işlerde mükemmel olduğu Plinius'ta geçmektedir (Plinius, 8.70.179). Orta Anadolu'da yer alan Gordion'da sığır ve küçükbaş hayvanlardan elde edilen hayvan gübresi de önemli bir yakıt kaynağı görevini görmüştür (Marston ve Miller, 2014: 768). Galatia'daki Pessinus kentinin faunasında bulunan sığırların ise genellikle ağır işçilik için kullanıldığı, artık bir taşıma aracı olarak

hareket edemedikleri çağa geldiklerinde kesildiği görülmektedir (De Cupere, 1994: 68). Lydia'nın Tripolis kentinde de sığırların önemli bir kısmının dış aşınmalarına bakıldığında yaşlı bireyler oldukları görülür. (Yavuz ve Aytek, 2020: 36). Bu durum Pessinus kentindeki görülen sömürülme ile aynıdır. İonia'nın Ephesos kenti Roma Dönemi'ne ait en iyi faunal verilerin geldiği Romalılara ait bir konut olan Hanghaus II'de de sığırlar ile sıkça karşılaşmaktadır (Forstenpointer vd., 2002: 282). Buradaki sığır topluluğunda da genç bireyler küçük bir yüzdeyi oluştururken, yetişkin bireyler çoğunluğu oluşturmaktadır (Forstenpointer vd., 2002: 287). Sagalassos'taki sığır kemikleri incelendiğinde Erken, Orta ve Geç Roma dönemlerinden gelen bilgilere göre, sadece yaşlı sığırların kesime alındığı görülmektedir (De Cupere vd., 2017: 8). Hem büyükbaş hayvan kalıntılarının çokluğu hem de yaşlılık ve patolojik deformasyonların bir arada görülmesi bu hayvanlara birçok alanda sıklıkla ihtiyaç duyulduğunun kanıtıdır (De Cupere vd., 2017: 8). Özellikle yoğunlaşan tarımsal işlerde ve tüm malların nakliyesinde sığırların gücünden yararlanılmıştır (De Cupere vd., 2017: 8). Paphlagonia Bölgesi'ndeki Pompeiopolis kentinin faunal topluluğunda da sığırlar birinci sırada yer almaktadır (Summerer, 2016: 152). Anadolu'nun Güneydoğu'sunda yer alan Zeugma kentinde de en sık görülen hayvan sığırdır (*Bos primigenius f. taurus*) (Charles, 2013: 400). Burada inek sütünün toplumun beslenmesine önemli ölçüde yardımcı olduğu görülür (Charles, 2013: 400). Fakat bunlardan ziyade Zeugma'da da sığırların yük hayvanları olarak kullanılması ve gübrenin gübre ve yakıt olarak kullanılması daha olası bir durumdur (Charles, 2013: 400).

Diğer yandan küçükbaş hayvan besiciliğinin de Küçük Asya'da oldukça yaygın yapıldığı görülmektedir. Öncelikli olarak yünleri, ikincil olarak süt ve etleri için yetiştirilen koyunlar İonia, Lydia, Phrygia ve Galatia bölgelerinde yoğun olarak yetiştirilen hayvandır (Gregory, 1997: 288). Keçilerde koyunlar gibi Anadolu için oldukça önemli ekonomik kaynaklardan biridir. Varro, Anadolu'ya özgü uzun tüylü, angora türü keçi yetiştiriciliğinden bahsetmektedir (Lewis ve Llewellyn-Jones, 2018: 56). Anadolu'ya özgü olan bu türün kılının kullanım alanı oldukça fazladır. Bu keçiden üretilen ve kilikya adı verilen giysinin kumaşının yanı sıra, ip ve çadır yapımında da bu keçiye ait kılın kullanıldığını görülmektedir (Lewis ve Llewellyn-Jones, 2018: 71). Plinius'ta Kilikya'da yaşayan insanların keçi kılından yapılmış giysiler giydiğinden bahsedilmektedir (Plinius, 8.73.190). Strabon ise Pontos bölgesinde yer alan Gazelonitis kentindeki yumuşak yünlü hayvan sürülerinin bolluğundan dolayı, burada yapılan koyun yünü endüstrisinden bahsetmektedir (Strabon, 12.3.13). Laodikeia dolaylarında yetiştirilen koyunların ise Miletos yününden bile daha kaliteli bir

yün olduğu, yumuşaklığı ve kuzguni siyah rengiyle Laodikeia halkına önemli ölçüde gelir sağladığı söylenmektedir (Strabon, 12.8.16). Plinius ise en değerli koyun yünlerini sıralarken üçüncü sırada Miletos koyundan elde edilen yünün yer aldığını söylemektedir (Plinius, 8.76.204). Ephesos'taki evcil hayvan kemikleri incelendiğinde ise, küçükbaş hayvanların hem küçük yaşta hem de yetişkin yaşta kesildiği üzerlerindeki kesim izlerinden anlaşılmaktadır (Forstenpointer vd., 2002: 287) (Resim 15).

Orta Anadolu'da ise gözle görülür bir küçükbaş hayvan hakimiyeti görülmektedir. Bu bölgede yer alan ve Roma İmparatorluk döneminde askeri bir kale olan Gordion, henüz Roma bu topraklara yayılmadan öncede yün üretimine büyük ölçüde bağımlıydı (Çakırlar ve Marston, 2019: 100). Roma burada hakim olduktan sonra askeri garnizonuna et tedarik etmek için koyun/keçi sürüsü stratejisini yeniden düzenlememiştir (Çakırlar ve Marston, 2019: 100). Eğer sürünün sayısı fazlaysa öncelikli olarak yün üretimine odaklanılmıştır (Çakırlar ve Marston, 2019: 100). Orta Anadolu'da Galatia Eyaletine bağlı Pessinus kentinin faunasında da koyun (*Ovis ammon f. aries*) ve keçi (*Capra aegagrus f. hircus*) hakimiyeti görülür. Buradaki koyun kemikleri keçilere oranla daha fazla görülmektedir (De Cupere, 1994: 66). Koyun ve keçiler yalnızca et sağlamak için değil, yün ve süt üretimi açısından da önemli bir yere sahiptir (De Cupere, 1994: 68). Plinius, Phryg koyunundan elde edilen yünün toga yapımında kullanıldığını ve oldukça ünlü olduğundan bahsetmektedir (Plinius, 8.74.195). Lydia'daki koyun yetiştiriciliği ve yün endüstrisi oldukça gelişmişti ve hatta koyun yünlerinin boyanmasını ilk olarak Sardisliler'in bulduğuna inanılmaktadır (Plinius, 7.56.196). Lydia ve Sardis dokumalarının şair Sappho'nun şiirlerine girecek kadar ün kazandığı bilinmektedir (Sevin, 2013: 191). Lydia bölgesinde bulunan bir diğer kent Thyateira'da ise Roma İmparatorluk Çağı'nda gelişen ve tekstil sektöründe önemli bir yere sahip olan yün üretimi kentte öylesine gelişmiştir ki, bu alanda çalışan işçiler bir dernek etrafında birleşecek kadar güçlenmişlerdir (Sevin, 2013: 191). Ksenophon ise Trapezous'ta boğa ve domuzun yanı sıra koyun yetiştiriciliğinin de olduğunu belirtmektedir (Ksenophon, 5.2.3-4). Zeugma'da bulunan keçi (*Capra aegagrus f. hircus*) kemiklerinin çoğunluğunun iki yaşından büyük bireylerdir (Charles, 2013: 401). Koyunlar gibi ikincil ürün odaklı yetiştirilen keçilerin süt verimi koyunlardan daha yüksektir ve bu durum, Roma'nın genel olarak keçi sütü içme ve peynir üretimi tercihi ile tutarlıdır (Charles, 2013: 401).

Atlar ise Anadolu'da yaşayan insanlar için oldukça önemli hayvanlardır. Homeros'tan beri bilinen Troas atları ise, Makedon ve Trakya ırklarından daha aşağı olsa da

İskender için önemliydi ve Bergama süvarilerinin de ana kaynağıydı (Broughton, 1975: 618). Lydia da özellikle hızlı ve dayanıklı atların yetiştirildiği, koyun sürülerinin yaygın olduğu bir bölgedir (Sevin, 2013: 190).

Atlar Roma İmparatorluğu'nda binek, yarış, sirk, damızlık ve orduda kullanılan gibi farklı kategorilerde değerlendirilmiştir (Toynbee, 1973: 168). Geç İmparatorluk döneminde yarışçıların ve damızlık at çiftliklerinin Kapadokya ve İspanya'da olduğu bilinmektedir (Toynbee, 1973: 168). Atların Anadolu sakinleri tarafından egemen güçlere bazen vergi ve haraç olarak verildiği de görülmektedir. Sözelimi Kapadokyalılar daha önce Perslere verilen vergiye ek olarak yıllık 1500 tane atı da vergiyle birlikte vermişlerdir (Strabo, 11. 13. 8). Aynı şekilde Kilikyalılar da günde bir taneden üç yüz altmış beyaz at ve istenilen vergiyi Perslere vermişlerdir (Herodotos, 3. 90). Bu durum Roma hakimiyetinde de devam etmiş ve Anadolu –tabiri caizse– Roma ordularının at çiftliği olmuştur. Torosların yakınlarından özellikle de Kapadokya'dan gelen atlar, Romalılar tarafından Geç İmparatorluğun en iyileri olarak kabul edilmiştir (Broughton, 1975: 617). Bünyesinde bir Roma garnizonunu barındıran Phrygia'da da imparatorluğun at çiftlikleri olduğu görülmektedir (Broughton, 1975: 617).

Anadolu'daki katırlara bakıldığında ise Phryg ve Galatia'dakilerin diğerlerinden açıkça üstün olduğu görülmektedir (Broughton, 1975: 618). Çoğunlukla yük hayvanı olarak kullanılmışlardır (Broughton, 1975: 618). Orta Anadolu'da yer alan Kapadokya katırlarının ise kendine özgü bir tür olduğu, yaygın bir halde ürettiği ve zaman zaman şarap verilerek tekme atmasının engellendiği Plinius'ta geçmektedir (Plinius, 8.69.173-174). Phrygia ve Lycaonia bölgelerinde ise yaban eşekleri ön plandadır (Plinius, 8.69.174).

Develerde Roma döneminde sıklıkla yük taşımacılığı için kullanılan hayvanlardan biridir (Charles, 2013: 402). Yük taşımacılığının yanı sıra askeri amaçlı kullanıldığı da görülmektedir. Örneğin, İÖ 189 yılında gerçekleşen Magnesia Savaşı'nda okçuların tek hörgüçlü develer üzerinde savaştığı bilinmektedir (Toynbee, 1973: 138). Ayrıca yazılı kaynaklar develerin etinden ve sütünden de faydalandığı yönünde bilgiler de vermektedir (Körpe, 2016: 59). Develer (*Camelus ferus f. dromedarius*) Zeugma ve Troya' da da Roma döneminde rastlanan hayvanlardır (Charles, 2013: 402; Çakırlar ve Berthon, 2014: 247).

Domuzlar incelendiğinde ise Roma döneminde önemli bir et sağlayıcısı oldukları yaşı profillerinden anlaşılmaktadır. Örneğin, Gordion'da bir yaşından küçük domuzlara yoğun

bir şekilde rastlanması et ihtiyacının karşılanması ile ilgili bir durumdur (Çakırlar ve Marston, 2019: 97). Lydia'da bulunan Thyateira kentinin Hastane Höyüğü alanında da sıklıkla domuz (*Sus sp.*) kemiklerine rastlanmaktadır (Kara vd., 2017: 144). Ephesos'un Severian tabakalarında en sık rastlanan hayvanın domuzlar olduğu, onu koyun/keçi ve sığırların takip ettiği görülmektedir (Forstenpointer vd., 2002: 286). Aynı şekilde Flavian tabakasından gelen verilerde de domuz kemiklerinin baskınlığının devam ettiği görülmektedir (Forstenpointer vd., 2002: 291). Zeugma'da bulunan domuzlarında (*Sus scrofa f. domestica*) et, yağ ve kanları için yetiştirildiği söylenebilir (Charles, 2013: 401). Bu nedenle Zeugma'daki domuzlarında yaş profili oldukça gençtir.

Tavuklar ise Küçük Asya kentlerinde sıklıkla görülen evcil kümes hayvanlarıdır. Pessinus'taki kuş kalıntılarının çoğu tavuklara (*Gallus gallus f. domestica*) aittir (De Cupere, 1994: 66). Tripolis'in genel faunası içinde de tavuklar (*Gallus*) yer almaktadır (Yavuz ve Aytek, 2020: 31). Ephesos'ta tavukların (*Gallus gallus*) yanı sıra diğer yerli kümes hayvanları olan kaz (*Anser anser*), ördek (*Anas platyrhynchos*), tavus kuşu (*Pavo cristatus*) gibi az sayıda kuş kalıntısı da bulunmaktadır (Forstenpointer vd., 2002: 286). Zeugma'daki kuş kalıntılarının çoğunluğunu da tavuklar (*Gallus gallus f. domestica*) oluşturmaktadır (Charles, 2013: 402). Tavuk kemiklerinin tümü yemek atığı olarak yorumlanmıştır ve bulunan parçaların çoğunda bıçak izleri de dahil olmak üzere kasaplık izleri olması bu yorumu desteklemektedir (Charles, 2013: 402).

Anadolu'da Roma dönemi boyunca yabancı hayvan çeşitliliği ve hayvanların insan hayatındaki yerleri ise diğer dönemlere göre daha farklıdır. Yabancı hayvanlar genellikle gösteriler (*venatio*) ve avcılık gibi faaliyetlerde kullanılırlardı. Örneğin, Kilikya valisi olan Cicero'nun yazışmalarında Marcus Caelius Rufus tarafından kendisine leoparlar (*panthera*) sağlamak için rahatsız edildiği açıkça görülmektedir (Toynbee, 1973: 20). Her ne kadar bu istek Cicero'yu rahatsız etmişse de, profesyonel avcılara durumu bildirmiştir (Toynbee, 1973: 20). Kimi zaman imparatorun kendisi de yabancı hayvan avına çıkardı. Örneğin, İmparator Hadrian Mysia'da bir dişi ayıyı avlamış ve yok etmiştir (Toynbee, 1973: 93).

Anadolu coğrafyasına genel olarak bakıldığında ise yabancı memeliler içinde geyik türlerinin öne çıktığı görülmektedir. Örneğin, Ephesos'ta bulunan evcil hayvanların yanı sıra geyik avının da önemli ölçüde yapıldığı bilinmektedir (Ladstatter, 2012: 82). Zeugma'nın faunasında kızıl geyik (*Cervus elaphus*), alageyik (*Dama dama*) ve alaca (*Capreolus capreolus*) türleri tespit edilmiştir (Charles, 2013: 402). Tripolis'te kedi (*Felis sp.*), köpek

(*Canis familiaris*) ve tilki (*Vulpes vulpes*) kalıntıları sıklıkla görülmektedir (Yavuz ve Aytek, 2020: 33) (Resim 16). Pessinus'ta ise yalnızca kızıl geyiğe (*Cervus elaphus*) ait kalıntılara rastlanmaktadır (De Cupere, 1994: 66). Buna karşın Pessinus'ta en çok avlanan hayvan tavşanlardır (*Lepus capensis*) (De Cupere, 1994: 66).

SONUÇ

Sonuç olarak, avlanma faaliyetleri ile başlayan insan-hayvan ilişkileri zaman içinde değişerek farklı alanlarda, önemli gelişmelerin olmasına yol açmıştır. Prehistorik Çağ başlarında betimlenen av sahneleri ve kemik kalıntılarıyla bölgelerin faunası anlaşılmaktadır. Neolitik Çağ ile Anadolu'da küçük kalıcı yerleşimlerin ortaya çıkması ve hayvan evcilleştirmenin ilk izleri görülmeye başladığında ise hayvanlar insan hayatının önemli bir parçası haline gelmiştir. İlk başta koyun, keçi, domuz evcilleştirilmiştir ve bu da insanların hayvansal besine erişimini daha kolay hale getirmiştir. Yabani hayvan çeşitliliği açısından zengin olan Anadolu'da avcılıkta Prehistorik Çağlar boyunca sıklıkla yapılmaya devam etmiştir.

Toplumsal bilincin gelişmesi ve insanların bir arada yaşarken ortak inanç sistemi etrafında toplanmasıyla yeni inanışlar ortaya çıkmıştır. Özellikle Neolitik Çağ toplumlarından itibaren görülen inanışlarda hayvanların önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Göbekli Tepe, Nevalı Çori ve Hallan Çemi'de bulunan anıtsal yapılar ve bu yapıların üzerinde betimlenmiş hayvanlara çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Çoğunluğu yabani hayvanlardan oluşan bu betimlemelerin koruyucu ve kutsal görüldükleri için resmedildikleri düşünülmektedir.

Bronz Çağı ile birlikte üretim ve ticaretin daha büyük ölçekli olduğu, farklı iş kollarının ortaya çıktığı, tarım ve hayvancılığın geliştiği görülmektedir. Hayvanlardan elde edilen ürünler ticaretin bir parçası haline gelmiştir. Koyunlar daha çok yünleri için, keçi ve domuzlar etleri için, sığırlar ise tarımda ve taşımacılıkta gücünden faydalanılmak için elde tutulmuştur. Özellikle sığırların önemli bir protein kaynağı olması, etinden, sütünden, iş gücünden ve derisinden faydalanılması onu ekonomik açıdan da oldukça önemli bir hayvan yapmaktadır. Küçükbaş hayvan yetiştiriciliğinin büyük ölçüde yapılması ise yün ticaretinde Anadolu'nun önemli rol oynamasına yol açmıştır. Eşekler de bu ticaret ağının bir parçasıdır ve lojistik onlarla sağlanmıştır.

Demir Çağına gelindiğinde ise Anadolu'nun irili ufaklı güçler arasında paylaşıldığı ve bölgelerde farklı krallıkların hüküm sürdüğü görülmektedir. Bu krallıkların yaşadığı yerdeki kalıntılar ve eserlerinde bölgede yaşayan hayvanlara dair birçok bilgi vermiştir. Buna göre Doğu Anadolu'da hüküm süren Urartu'da küçükbaş hayvan yetiştiriciliği ve yün üretiminin gelişmiş olduğu, bunun sebebinin bölge ikliminin sert ve uzun süren kış

mevsiminden kaynaklı olduğu görülmüştür. Anadolu'nun diğer bölgelerinde rastlanmayan develerin Urartu'da var olduğu, bu hayvanın yük hayvanı olarak kullanıldığı buradaki taş kabartmalar ve metal kemerler üzerinde betimlenmiştir. Orta Anadolu'da yaşayan Phrygler'de de küçükbaş hayvan popülasyonunun oldukça fazla olduğu, koyunun yününden, keçinin kılından sıklıkla faydalandığı görülmektedir. Her iki toplum için önemli bir yere sahip olan hayvan ise attır. Ordunun ve savunmanın bir gereklilik haline geldiği dönemde atların bu sistem içinde yer almaması neredeyse imkansızdır. Hem Phryg hem de Urartu'da atlar süvari sınıfının gelişmesine yardımcı olmuştur. Ordunun yanı sıra soylular ulaşım, ticaret ve iletişim için atları kullanmışlardır.

Yunan kültürünün Anadolu'da yayıldığı ve kent devletlerinin ortaya çıktığı dönemde ticaretin öneminin artması hayvan yetiştiriciliğini de etkilemiştir. İkincil ürünlerin ekonomik getirisi de artmıştır. Örneğin, Miletos koyunun yün üretimine sadık kalarak yetiştirilmesi ve tüm Akdeniz için Miletos'un yün üretim merkezi olarak görülmesi buna bir örnek olarak gösterilebilir. Aynı şekilde sığırların kas gücünden ve gübresinden, keçilerin kılından faydalanmak birincil ürünlerden daha çok tercih edilen bir durumdur. Taşımacılık için eşekler bu dönemde de sıklıkla kullanılmaya devam edilmiştir.

Roma dönemine gelindiğinde Küçük Asya'nın her bölgesinde çiftçilik ve hayvancılığın yaygın olarak yapıldığı birçok antik kaynakta geçmektedir. Uygun arazi koşullarının sağlandığı tüm yerleşimlerde küçükbaş ve büyükbaş hayvan besiciliğinin sıklıkla yapılmaya devam ettiği ve birçok kentin yün üretiminde öne çıktığı görülmektedir. Atların Roma döneminde de oldukça önemli hayvanlar olduğu görülüyor. Öyle ki, Orta Anadolu'da özellikle Kapadokya'da yaşayan atların imparatorluktaki en iyi atlardan olduğu kabul görmüş bir gerçektir. Özellikle bu dönemde yabancı hayvanların avlanıp gösterilerde kullanılması ise artan bir durum haline gelmiştir.

KAYNAKÇA

Modern Kaynaklar

- Abay, E. (2012). ‘‘Beycesultan’’. A. ilingiroğlu, Z. Mercangöz, G. Polat (ed.). *Ege Üniversitesi Arkeoloji Kazıları*. İzmir.
- Akurgal, E. (1995). *Hatti ve Hitit uygarlıkları*. Ankara.
- Akurgal, E. (2005). *Anadolu Kültür Tarihi*. Tübitak: Ankara.
- Aksoy, B. (2018). ‘‘Üretim Ekonomisi ve Toplumsal Altyapı: Neolitik ve Kalkolitik Çağlar’’. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 1475-1495.
- Allentuck, A. and Greenfield, H. J. (2010).’’ The Organization of Animal Production in an Early Urban Centre: the Zooarchaeological Evidence from EBA Titriş Höyük, Southeast Turkey’’. in *Anthropological Approaches to Zooarchaeology: Colonialism, Complexity and Animal Transformations*. (pp. 12-29). Campana, D., Crabtree, P., DeFrance, S.D., and Lev-Tov, J., Choyke (eds.). A. Proceedings of the 10th ICAZ Conference: Mexico City
- Allentuck, A. (2005). Production, Distribution and Consumption of Animals at Early Bronze Age Titriş Höyük, Southeastern Turkey: A Zooarchaeological Approach, Unpublished master's thesis, Manitoba: Faculty of Graduate Studies University of Manitoba.
- Arbuckle, Benjamin S. "Pastoralism, Provisioning, and Power at Bronze Age Acemhöyük, Turkey." *American Anthropologist* 114.3 (2012): 462-476.
- Arbuckle, Benjamin S. (2013). "Zooarchaeology at Acemhöyük 2013." *Anadolu*, (39), 55-68.
- Arbuckle, B. S. (2012). ‘‘Animals and inequality in Chalcolithic central Anatolia. *Journal of Anthropological Archaeology*’’, 31(3), 302-313.
- Öz, E. (2011). Kültepe metinleri ışığında eski Anadolu’da tarım ve hayvancılık. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Albayrak, İ. (2003). "Kültepe Metinlerinde Geçen Besin Maddeleri." *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, 59-66.

- Atıcı, A. L. (2003). "Early Bronze Age fauna from Kaman-kalehöyük (Central Turkey): A preliminary analysis". *Anatolian Archaeological Studies*, 12, 99-102.
- Atıcı, A. L. (2005). "Centralized or decentralized: The mode of pastoral economy at Early Bronze Age Kaman-Kalehöyük". *Anatolian Archaeological Studies*, 14, 119-27.
- Atıcı, L. (2014a). Food and ethnicity at Kültepe-Kanesh: Preliminary zooarchaeological evidence. *Current Research at Kültepe/Kanesh: An Interdisciplinary and Integrative Approach to Trade Networks, Internationalism, and Identity. Journal of Cuneiform Studies Supplement Series*, 4, 195-211.
- Atıcı, L. (2014b). Tracing Inequality from Assur to Kültepe/Kanesh: Merchants, Donkeys, and Clay Tablets. *Animals and Inequality in the Ancient World içinde*, 233-252.
- Aydın, M. (2015). "Animals At Burgaz In The Classical And Hellenistic Period From The Evidence Of Faunal Remains". *Journal of Life Sciences*, 5(1). 102-124.
- Baird, D. (2007). "Pınarbaşı". Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı – Türkiye'de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Batmaz, A. (2013). "Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları". *Bellekten*, 77(280) 801-832.
- Baykara, D. S. (2019a). "Erken Tunç (I-II) Çağı Tatıka yerleşiminin hayvansal geçim ekonomisi". *Antropoloji*, (37), 15-26.
- Baykara, D. S. (2019b). "Tatıka Erken Tunç Çağı (I-II) Ritüel Uygulamalarının Zoolojik Açısından Değerlendirmesi". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 18(1), 549-564.
- Blegen, C. W. (1995). *Troy and the Trojans*. New York: Barnes & Noble Books.
- Bryce, T. (2002). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Müfit Günay (çev.) Dost Kitapevi: Ankara.
- Broughton, T.R.S., (1975). *Roman Asia Minor: An Economic Survey of Ancient Rome IV*, (Ed.) T. Frank, New York.

- Buitenhuis, H. (1997). ‘‘Asikli Höyük: a ‘‘protodomestication’’ site. In Proceedings of the 7 ICAZ Conference (Konstanz, 26/09/94—01/10/94)’. *Paris: Anthropolozologica*, 655-662.
- Buitenhuis, H. (2008). ‘‘Ilipinar: the faunal remains from the late Neolithic and early Chalcolithic levels’’. *Travaux de la Maison de l’Orient et de la Méditerranée*, 49(1), 299-322.
- Budd, C., Lillie, M., Alpaslan-Roodenberg, S., Karul, N., Pinhasi, R. (2013). ‘‘Stable isotope analysis of Neolithic and Chalcolithic populations from Aktopraklık, northern Anatolia’’. *Journal of archaeological science*, 40(2), 860-867.
- Charles, B., and Aylward, W. (2013). ‘‘Faunal Remains. Excavations at Zeugma III. Los Altos, California’’. *The Packard Humanities Institute*, 399-410.
- Carruthers, D. B. (2003). Hunting and herding in Central Anatolian prehistory: the 9th and 7th Millenium sites at Pinarbaşı. Ph.D Thesis. University of Edinburgh.
- Collins, B. J. (1995). Ritual Meals in the Hittite Cult. In: *Ancient magic and ritual power*. Brill, 77-92.
- Collins, B. J. (1989). *The representation of wild animals in Hittite texts*. PhD Thesis. Yale University.
- Collins, B. J. (1990). ‘‘The puppy in Hittite ritual’’. *Journal of Cuneiform Studies*. 42(2). 211-226.
- Collins, B. J. (2002). ‘‘Animals in the religions of ancient Anatolia’’. In: *A history of the animal world in the ancient Near East*. Brill. 307-334.
- Çakırlar, C., & Berthon, R. (2014). ‘‘Caravans, camel wrestling and cowrie shells: towards a social zooarchaeology of camel hybridization in anatolia and adjacent regions’’. *Anthropolozologica*, 49(2), 237-252.
- Çakırlar, C., & Marston, J. M. (2019). Rural agricultural economies and military provisioning at Roman Gordion (central Turkey). *Environmental Archaeology*, 24(1), 91-105.
- Çakırlar, C. (2016). ‘‘Early bronze age foodways in the Aegean: social archaeozoology on the eastern side’’. In *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and*

Interregional Contacts: Proceedings of an International Conference held at the University of Tübingen, May 8-10, 2009 (pp. 291-303). Verlag Rudolf Habert.

Çakırlar, C., Breider R., Ersoy, Y., Koparal, E. (2016). "Klazomenai'de Zooarkeoloji Çalışmaları (2013-2014)." *31. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*.. 189-206.

Çıvgın, İ. (2018). ‘‘Bereketli Hilal’de Hayvan Evcilleştirme Sürecinin Evrimi Ve Kùltürlerarası Karşılaşmalar (M.Ö 10000 - 7000)’’. *Social Sciences Studies Journal*, 4 (16), 1322-1349.

Çilingiroğlu, A. (1994). *Urartu Tarihi*. Ege Üniversitesi Basımevi.

Çilingiroğlu, A. (2008). *Urartu Kùltürü ve Ayanis Kazıları*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Çifçi, A. (2012a). ‘‘Textiles in The Urartian Kingdom’’. *Armenian Journal of Near Eastern Studies*, 7.(2), 36-48.

Çifçi, A. (2012b). "Animal Husbandry in Urartian Kingdom" International Symposium on East Anatolia— South Caucasus Cultures Proceedings I, Volume II, Atatürk Üniversitesi & ESRUC Konsorsiyumu, Erzurum 10-13 Ekim (Eds.) Mehmet Işıklı, Birol Can. Cambridge Scholars Press, 214-228.

Çifçi, A. (2017). *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*. London: Brill.

Çifçi, A. (2018). ‘‘Urartu Krallığı’nda Tarım ve Hayvancılık ile Krallığın Ekonomi Politikası’’. *Arkeoloji Ve Sanat*, (159), 19–30.

De Cupere, B. (1994). ‘‘Report on the faunal remains from trench K (Roman Pessinus, Central Anatolia)’’. *Archaeofauna*, (3), 63-75.

De Cupere, B., Frémondeau, D., Kaptijn, E., Marinova, E., Poblome, J., Vandam, R., and Van Neer, W. (2017). ‘‘Subsistence economy and land use strategies in the Burdur province (SW Anatolia) from prehistory to the Byzantine period’’. *Quaternary International*, (436), 4-17.

De Cupere, B., Van Neer, W., Vyncke, K., & Vanhaverbeke, H. (2017). ‘‘Animal exploitation during the Classical/Hellenistic period at Tepe Düzen (SW Turkey): preliminary results’’. *Archaeozoology of the Near East*, (9), 404-410.

- De Cupere, B., Poblome, J., Hamilton-Dyer, S., and Van Haelst, S. (2015). ‘‘Communal dining in the Eastern Suburbium of ancient Sagalassos. The evidence of animal remains and material culture’’. *HEROM. Journal on Hellenistic and Roman Material Culture*, 4(2), 173-197.
- De Cupere, B. and Duru, R. (2003). ‘‘Faunal remains from Neolithic Höyücek (SW-Turkey) and the presence of early domestic cattle in Anatolia’’. *Paléorient* 29 (1), 107-120.
- De Cupere, B., Duru, R., Umurtak, G. (2008a). Animal husbandry at the Early Neolithic to Early Bronze Age site of Bademağacı (Antalya province, SW Turkey): evidence from the faunal remains. *MOM Éditions*, 49(1), 367-405.
- De Cupere, B., (2008b). ‘‘Bademağacı Fauna Kalıntıları: 1993-2005 Dönemleri’’. Bademağacı Kazıları 2004, 2005 ve 2006 Yılları Çalışma Raporu (Refik Duru, Gülsün Umurtak), *Belleten*, 72(263). 237-241.
- Dörfler, W., Herking, C., Neef, R., Pasternak, R., and Von Den Driesch, A. (2011). ‘‘Environment and economy in Hittite Anatolia’’. *Insights into Hittite history and archaeology*, 99-124.
- Ducos, P. (1965). ‘‘La faune de Beycesultan’’. (eds.) S. Lloyd and J. Mellaart. in *Middle Bronze Architecture and Pottery. Vol. 2 of Beycesultan*. British Institute of Archaeology at Ankara. 139-154.
- Duru, R. ‘‘Göller Bölgesi Neolitiği’’. Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu’da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa’ya Yayılımı – Türkiye’de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Duru, R. (1995). Höyücek kazıları-1991/1992. *Belleten*, 59(225), 447-478.
- Düring, B. S. (2011). *The prehistory of Asia Minor: from complex hunter-gatherers to early urban societies*. Cambridge University Press.
- Efe, T. (2003). ‘‘Batı Anadolu Tunç Çağı Uygarlığının Doğusu’’. *Tunç Bakışlar. ArkeoAtlas*, (2), 92-129.
- Efe, T. (2008). ‘‘Küllüoba Kazısı’’. *Türkiye arkeolojisi: Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu'nun 30. yılı anısına*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü. Ankara.

- Erbaşı, F. S. (2013). *Hititlerde öteki kurban ve büyü: cenaze/diğer ritüeller*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ertem, H. (1965). *Boğazköy Metinlerinde Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Eroğlu, E. (2014). "Ege Göçleri ve M.Ö I. Binde Anadolu". *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 43-55.
- Esin, U. (2000). "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları", O. Belli (ed). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. İ.Ü. Rektörlük Yayınları: İstanbul. 80-86.
- Esin, U. ve Harmankaya, S. (2007). "Aşıklı Höyük". Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı – Türkiye'de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Esin, U. (2007). "Anadolu Neolitiğine Başka Bir Bakış". Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı – Türkiye'de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Forstenpointer, G., Weissengruber, G., and Galik, A. (2002). "Banquets at Ephesos; Archaeozoological evidence of well stratified Greek and Roman kitchen waste". *Archaeozoology of the Near East V.–ARC Publicaties, Groningen*, 282-304.
- Fuller, B. T., De Cupere, B., Marinova, E., Van Neer, W., Waelkens, M., and Richards, M. P. (2012). "Isotopic reconstruction of human diet and animal husbandry practices during the Classical-Hellenistic, imperial, and Byzantine periods at Sagalassos, Turkey". *American Journal of Physical Anthropology*, 149(2), 157-171.
- Goodarzi-Tabrizi, S. (1999). *The worked bone remains of hallan Cemi Tepesi: An early Neolithic site in southeastern Turkey*. Ann Arbor, Mich: UMI Dissertation Services, Berkeley.
- Gourichon, L. and Helmer, D. (2008). "Etude de la faune Neolithique de Mentese". in: Roodenberg, Jacob J. & Alpaslan Roodenberg, Songül (eds.): *Life and Death in a Prehistoric Settlement in Northwest Anatolia. The Ilipinar Excavations, Volume III*, Leiden.435-446.

- Gökçe, B ve Işık, K. (2014). "Horses and horse-breeding in Urartian civilization". *Ancient West and East*, (13), 1-28.
- Gökçe, B. (2020). "Urartu Dönemi'nde Hayvan ve Hayvancılık: Çivi Yazılı Belgeler, Arkeolojik Bulgular ve Betim Sanatı Üzerinden Bir Değerlendirme." *Phaselis VI*, 35-57.
- Gökçek, L. Gürkan. (2004). "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda (MÖ 1975-1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti." *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri* 7(1), 59-78.
- Gregory, A. P. (1997). *Village Society in Hellenistic and Roman Asia Minor*. Columbia University.
- Greaves, A. M. (2009). *The land of Ionia: Society and economy in the archaic period*. John Wiley & Sons.
- Greenwalt Jr., Crawford H. (2010). "Atçılık". N. Cahill (ed.). içinde *Lidyalılar ve Dünyaları*. 7-36. Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.
- Gündem, C.Y. (2003). Die Funde von Wild- und Haussäugetieren aus dem Bronzezeitlichen Küllüoba, University of Tübingen. Unpublished Master Thesis.
- Gündem, C. Y. (2008). "The Animal Bones from Complex II at Küllüoba". *Anatolica XXXIV*, 81-86.
- Gündem, C.Y. (2009). Wild Mammal Spectrum in Troia and the Troas during the Maritime Troia Culture (c. 2900 to 2200 BC). in: de Beauclair, R., Münzel, S., Napierala, H. (eds.): Knochen pflastern ihren Weg. Festschrift für Margarethe und Hans-Peter Uerpmann, *BioArchaeologica* (5), Rahden, 93-101.
- Gündem, C. Y. (2010). Animal based economy in Troia and the Troas during the maritime Troy culture (c. 3000-2200 BC.) and a general summary for west Anatolia. PhD Thesis, Tübingen, University, Tübingen.
- Gündem, C. Y. (2012). The subsistence economy in inland northwestern Anatolia during the Chalcolithic and Early Bronze Age. *MASROP E-Dergi*, 6(7), 243-300.

- Gündem, C. Y., Sazcı G., Seçmen, M., Badem, A., (2015). , “Maydos Kilisetepe Höyüğü 2012-2013-2014 yılı Arkeozooloji Çalışmaları”. 37. *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*: Erzurum. 261-278.
- Gündem, C. Y. (2020). Eskişehir Küllüoba’da aşağı ve yukarı yaşam sektörlerinde hayvansal besin tüketimi. *Colloquium Anatolicum*, 19, ss.87–100.
- Gündem, C. Y. (2021). “Eskişehir Küllüoba’da ilk tunç çağ III’den orta tunç’a geçiş evresine ait iki adak çukuru”. *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, (27). 81-94.
- Hammer, E. L., & Arbuckle, B. S. (2017). 10,000 years of pastoralism in Anatolia: a review of evidence for variability in pastoral lifeways. *Nomadic Peoples*, 21(2), 214-267.
- Harmankaya, S. (2002). Türkiye İlk Tunç Çağı araştırmaları üzerine bir değerlendirme. *TAY 4a/b, İlk Tunç Çağı*, 7-41.
- Hesse, B., and Perkins Jr, D. (1974). Faunal remains from Karataş-Semayük in Southwest Anatolia: an interim report. *Journal of Field Archaeology*, 1(1-2), 149-160.
- Hauptmann, H. (2007). “Nevalı Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem”. Özdoğan M.-Başgelen N. (Ed). *Anadolu’da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa’ya Yayılımı – Türkiye’de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Hauptmann, H., & Özdoğan, M. (2007). Anadolu’da Neolitik Devrim. *Vor 12000 Jahren in Anatolien: die ältesten Monumente der Menschheit*, 2007, 404-410.
- Houghton-Broderick A. (1972). “Animals in the Aegean”, in Alan Houghton-Broderick: *Animals in Archaeology*, London, 90-115.
- Hongo, H. (1996). *Patterns of animal husbandry in central Anatolia from the second millennium BC through the middle ages: Faunal remains from Kaman-Kalehöyük, Turkey*. Harvard University.
- Hodder, I. (2019). *Çatalhöyük: leoparın öyküsü; Türkiye'nin Antik" Kasaba" sının gizemleri günışığına çıkıyor*. Dilek Şendil (çev.). Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık: İstanbul.

- Hodder, I. (2007). ‘‘Çatalhöyük: Yeni Çalışmalar’’. Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu’da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa’ya Yayılımı – Türkiye’de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Hoffner, JR. The laws of the Hittites. Ph.D. thesis, Brandeis University, 1963.
- Howell-Meurs, S. (2001). *Early Bronze and Iron Age animal exploitation in northeastern Anatolia: the faunal remains from Sos Höyük and Büyüktepe Höyük*. Archaeopress.
- Hüryılmaz, H. (2006a). ‘‘Gökçeada-Yenibademli Höyük’te Kent Organizasyonu ve Yönetim’’. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(18), 30-43.
- Hüryılmaz, H. (2006b), ‘‘Gökçeada-Yenibademli Höyük 2004 Yılı Kazıları’’, 27. *Kazı Sonuçları Toplantısı I*, Ankara, 261-272.
- Hüryılmaz, H. (2009). ‘‘Yenibademli and Troy: Reflection of Troy I Culture in the Light of Archaeological Findings and Cultural Identity of Yenibademli’’. In *Early Bronze Age Troy: Chronology, Cultural Development and Interregional Contacts: Proceedings of an International Conference held at the University of Tübingen, May 8-10, 2009* (pp. 147-155). Verlag Rudolf Habert.
- Ladstatter, S. (2012). "Efes 2010". 33. *Kazı Sonuçları Toplantısı-IV*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 59-92.
- Lewis, S. and Llewellyn-Jones, L. (2018). *The culture of animals in Antiquity: A sourcebook with commentaries*. Routledge.
- Lorenz, J. and Schrakamp, I. (2011). ‘‘Hittite Military and Warfare’’. *Insights into Hittite history and archaeology*, 125-151.
- Lösch, S., Grupe, G., Peters, J. (2006). ‘‘Stable isotopes and dietary adaptations in humans and animals at pre-pottery Neolithic Nevalı Çori, southeast Anatolia’’. *American Journal of Physical Anthropology: The Official Publication of the American Association of Physical Anthropologists*, 131(2), 181-193.
- Kara, M. E., Turan, E., Akdeniz, E., ve Erön, A. (2017). ‘‘Thyateira Kazısı Kemik Buluntuları ve Zooarkeolojik İncelemeler’’. *Cedrus*, (5), 131-153.

- Karul, N. ‘‘Aktopraklık; Kuzeypbatı Anadolu’da Gelişkin Bir Köy’’. Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu’da Uyparlığın Doğusu ve Avrupa’ya Yayılımı – Türkiye’de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Karul, N. (2017). *Aktopraklık: tasarlanmış Prehistorik bir köy*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Kitchell Jr, K. F. (2014). *Animals in the Ancient World from A to Z*. Routledge: London.
- Körpe, R. (2016). ‘‘Develerin Batı Anadolu’ya İlk Gelişleri Ve Antik Çağ Ordularında Deve Kullanımı’’. *I. Uluslararası Selçuk-Efes Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri Sempozyumu Bildiriler*, 3-29.
- Marston, J. M. (2012). ‘‘Agricultural Strategies And Political Economy İn Ancient Anatolia’’. *American Journal of Archaeology*, 116(3), 377-403.
- Marston, J. M., and Miller, N. F. (2014). ‘‘Intensive agriculture and land use at Roman Gordion, central Turkey’’. *Vegetation History and Archaeobotany*, 23(6), 761-773.
- Macqueen, J. G., (2001). *Hititler: ve Hitit çağında Anadolu: 149 resim, harita ve planla*. (çev.) Esra Davutoğlu. Arkadaş Yayınevi: Ankara.
- Miller, N. F., Zeder, M.A., Arter, S. R. (2009). ‘‘From food and fuel to farms and flocks: the integration of plant and animal remains in the study of the agropastoral economy at Gordion, Turkey’’. *Current Anthropology*, 50(6): 915-924.
- Özbaşaran, M. Duru, G. Kayacan, N. Erdoğu, B. Buitenhuis, H. ‘‘Musular, 1996-2004: Genel Değerlendirme’’. Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu’da Uyparlığın Doğusu ve Avrupa’ya Yayılımı – Türkiye’de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Özdemir, A. (2012). ‘‘Kalkolitik Smintheion (Gülpınar) Yerleşiminde Hasırcılık ve Dokumacılık’’. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi*. 38, 139-153.
- Özdoğan, E.A. (2007). ‘‘Çayönü’’. Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu’da Uyparlığın Doğusu ve Avrupa’ya Yayılımı – Türkiye’de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Özdoğan, M. (2018). ‘‘Neolitik Adlamasının Dünden Bugüne Değişen Tanımı’’, *Azərbaycan Arxeologiyası* 21(1), 12-39.

- Özdöl, S. (2011). ‘‘Çanak Çöleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu’da Din ve Sosyal Yapı’’. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 26(1), 173-199.
- Özgüç, N. (1968). Acmhöyük Kazıları. *Anadolu* (10).
- Peter, H. ve Uerpmann M. (2001). ‘‘Troia’da Yaşam; Bitki Örtüsü ve Hayvanlar Alemi’’. M. Korfmann (ed.). *Düş ve Gerçek Troia*. Homer Kitapevi: İstanbul
- Peters, J. (1993) ‘‘Archaic Milet: Daily life and religious custom from an Archaeozoological perspective’’ In: Buithenhuis, H., Clason, A., T. (Eds), *Archaeozoology of the Near East. Proceedings of the First International Symposium on the Archaeozoology of Southwestern Asia & Adjacent Areas*, Leiden, Universal Book Services, 88-96.
- Peters, J. and Schmidt, K. (2004). Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment. *Anthropozoologica*, 39(1), 179-218.
- Pişkin, E. and Baykara, D. (2011) Zooarchaeological Studies at Burgaz a Preliminary Report, 27. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Malatya, 411-421.
- Roodenberg, J. ve Alpaslan Roodenberg S. (2007). ‘‘Ilıpınar ve Menteşe’’. Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu’da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa’ya Yayılımı – Türkiye’de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Rosenberg, M. ‘‘Hallan Çemi Excavations 1993’’. 16. Kazı Sonuçları Toplantısı-I, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 79-83.
- Rosenberg, M. ‘‘Hallan Çemi’’. (2007). Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu’da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa’ya Yayılımı – Türkiye’de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Rosenberg, M. and Erim-Özdoğan, A. (2011). ‘‘The Neolithic in southeastern Anatolia’’. Sharon R. Steadman and John Gregory McMahon (eds.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000-323 B.C.E.*
- Russell, N. and Martin, L. (2005). ‘‘The Catalhoyuk Mammal Remains’’. Ian Hodder (eds.). In *Inhabiting Catalhoyuk: Reports from the 1995–1999 Seasons*, 33–98. McDonald

- Institute Monographs 38. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Russell, N. and Meece, S. (2005). "Animal Representations and Animal Remains at Catalhöyük". Ian Hodder (eds.). In *Çatalhöyük Perspectives: Themes from the 1995–99 Seasons*, 209–30. McDonald Institute Monographs 40. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research.
- Sagona, A. (1999). "The Bronze Age-Iron age transition in northeast Anatolia: a view from Sos Höyük". *Anatolian Studies*, 49, 153-158.
- Sagona, A. and Zimansky, P. (2015). *Ancient Turkey*. Hoboken: Taylor and Francis.
- Schmidt, K. (2007a). "Göbekli Tepe". Özdoğan M.- Başgelen N. (Ed). *Anadolu'da Uygarlığın Doğusu ve Avrupa'ya Yayılımı – Türkiye'de Neolitik Dönem – Yeni Kazılar, Yeni Bulgular*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları: İstanbul.
- Schmidt, K. (2007b). *Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schmidt, K. (2011). "Göbekli Tepe: a Neolithic site in southeastern Anatolia". Sharon R. Steadman and John Gregory McMahon (eds.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000-323 B.C.E.*
- Schwertheim, E. (2009). *Antikçağda Anadolu*. Nuran Batu (çev.) Kitap Yayınevi: İstanbul.
- Seçmen, M., Gündem, C. Y., Sazcı, G. (2018). "2012-2017 Yılları Arasında Maydos Kilisetepe Höyüğü'nde Gerçekleştirilen Arkeozooloji Çalışmaları Sonuçları". 34. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı: Çanakkale*. 455-466.
- Sevin, V. (2003). *Anadolu arkeolojisi*. DER Kitabevi: İstanbul.
- Sevin, V. (1982). "Frygler". *Anadolu Uygarlıkları Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi. (Cilt 2)*, 247-274.
- Sevin, V. (2013). *Anadolu'nun tarihi coğrafyası I*. Türk Tarih Kurumu: Ankara.
- Silibolatlaz, D. (2017). "Zooarchaeological Evaluation Of Ancient Datça (Burgaz, South-West Turkey)". *Mediterranean Archaeology & Archaeometry*, 17(1). 131-139.

- Sir Gavaz, Ö. (2012). ‘‘Hitit kanunlarında hayvanlarla ilgili maddeler üzerine bir değerlendirme’’. *Ekonomik Yaklaşım*, 23(83), 93-106.
- Summerer, L. (2016). "Pompeiopolis (Paflagonya) 2014 Çalışmalar". 37. *Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 143-156.
- Taşkıran, H. (2017). ‘‘2015 Yılı Karain Mağarası Kazıları’’. 38. *Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 521-533
- Tekin, O. (2015). *Eski Yunan ve Roma tarihine giriş*. İletişim Yayınları: İstanbul.
- Tuna, N. (2012) *Knidos Teritoryumun’da Arkeolojik Araştırmalar/Archaeological Investigations at the Knidian Territorium*, Aydan Yayıncılık: Ankara.
- Turgut, M. (2019). "Some Animal Offerings In The Hittite Religious Rituals." *International Journal of Agriculture Forestry and Life Sciences* 3(1), 31-43.
- Toynbee, J. M. C. (1973). *Animals in Roman life and art*. Ithaca, N.Y: Cornell University Press.
- Uçankuş, H. T. (2002) *Ana Tanrıça Kybele'nin ve Kral Midas' ın Ülkesi Phrygia (Kültür Rehberi)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünal, A. (2013). "Eski Anadolu’da At Hititçe Kikkuli at eğitimi metinleri ve ‘‘Tavlaya çekmek’’ le ilgili teknik bir ayrıntı." *Çorum Kültür Sanat: Bilim, Kültür, Sanat, Tarih, ve Turizm, Dergisi II*: 40-66.
- Vardar S., Öner, E., İlhan, R., Karadaş, A. (2020). ‘‘Beycesultan Höyüğü 2018 Yılı Paleocoğrafya Ve Jeoarkeoloji Araştırmaları (Çivril-Denizli)’’. 35. *Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, 607-638.
- Van Neer, W. and Uerpman, M. (1998). ‘‘Fish remains from the new excavations at Troy’’. H. Buitenhuis – L. Bartosiewicz – A. M. Choyke (eds.). *Archaeozoology of the Near East III. ARC–Publication*, 18, 243-254.
- Yalçınkaya, İ. (1988). Karain Mağarasının Anadolu iskân tarihindeki yeri ve önemi. *Erdem*, 4(10), 39-52.

Yavuz, A. Y. ve AYTEK, A. (2020) ‘‘Tripolis’ te Bulunan Faunal Kalıntılarının Zooarkeolojik İncelemesi’’. *Lycus Dergisi*, (2), 29-37.

Zeder, M. A. and Arter, S. R. (1994) .‘‘Changing patterns of animal utilization at ancient Gordion’’. *Paléorient*, 105-118.

Westley, B. (1970). ‘‘The mammalian fauna’’. J. Mellart, (ed.), *Excavations at Hacilar I*, 245-247. Edinburgh University Press: Edinburgh.

Antik Kaynaklar

Herodotos (2014). *Tarih*. Muntekim Ökmen (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Ksenophon (2015). *Anabasis –On Binlerin Dönüşü-*. Ari Çokona (çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Pliny (1940). *Natural History, VIII-XI*. (eds. H. Rackham). London: Loeb Classical Library, Harvard University Press.

Strabon (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası XII-XIII-XIV*. Adnan Pekman (çev.). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.

EKLER

EK1

RESİM LİSTESİ

Resim 1. Göbekli Tepe, üzerinde tilki kabartması olan T biçimli dikilitaş.

(Peter ve Schmidt, 2004: 199).

Resim 2. Göbekli Tepe, yılan, boğa ve tilkinin bir arada betimlendiği dikilitaş.

(Peter ve Schmidt, 2004: 190).

Resim 3. Çatalhöyük, geyik avını anlatan duvar resmi. Geyiğin kuyruğu, dili, önayakları çekiştirilerek hayvan rahatsız edilirken betimlenmiş.

(Hodder, 2019: 31).

Resim 4. Büyük bir boğayı avlayan ya da kapana kısıtılan bir grup insan.

(Hodder, 2019: 94).

Resim 5. Çatalhöyük, leopar birlikte resmedilen iki leopar.

(Hodder, 2019: 153).

Resim 6. Çatalhöyük, bir gömütte bulunan, kolye ucu olarak kullanılmış leopar pençesi.
(*Hodder, 2019: 260*).

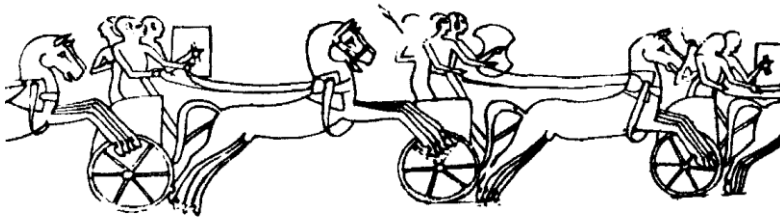

Resim 7. Küllioba, adak çukurunun içerisinde bulunan domuz iskeleti.
(*Gündem, 2021: 87*)

Resim 8. Tatka, geyiğe (*Cervus elaphus*) ait işlenmiş boynuz örneği.

(*Baykara, 2019b: 558*).

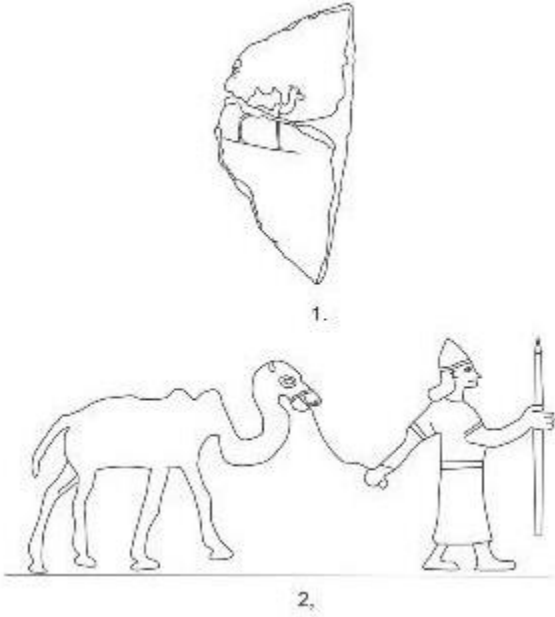

Resim 9. Hitit savaş arabalarını çeken atlar.

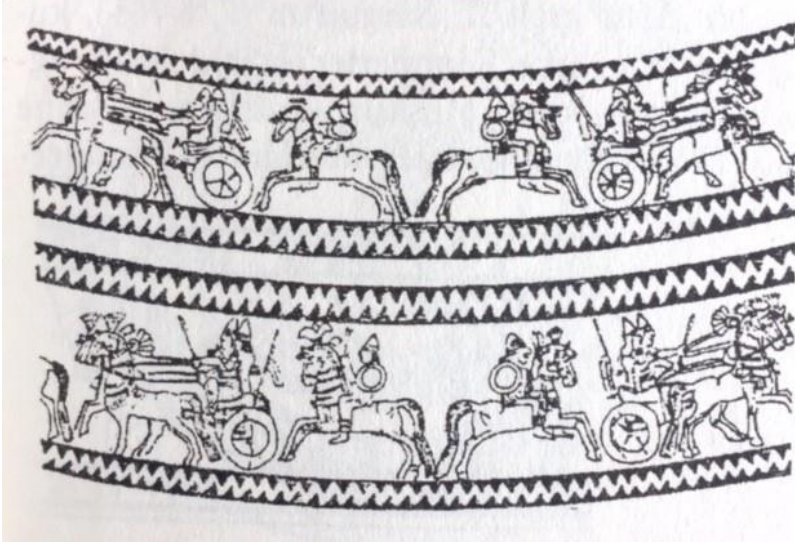
(*Lorenz ve Schrakamp, 2011: 132*).

Resim 10. Alacahöyük, kurban edilmeye götürülen küçükbaş hayvanlar(*Ovines*) kabartması.
(*Turgut, 2019: 43*).

Resim 11. Urartu, metal kemer üzerine işlenmiş deve kervanını gösteren betimleme.
(*Gökçe, 2020: 43*).

Resim 12. Urartu, bronz kaskın etrafına işlenmiş savaş sahnesinde atlı birlikler.

(Sevin, 2003: 205).

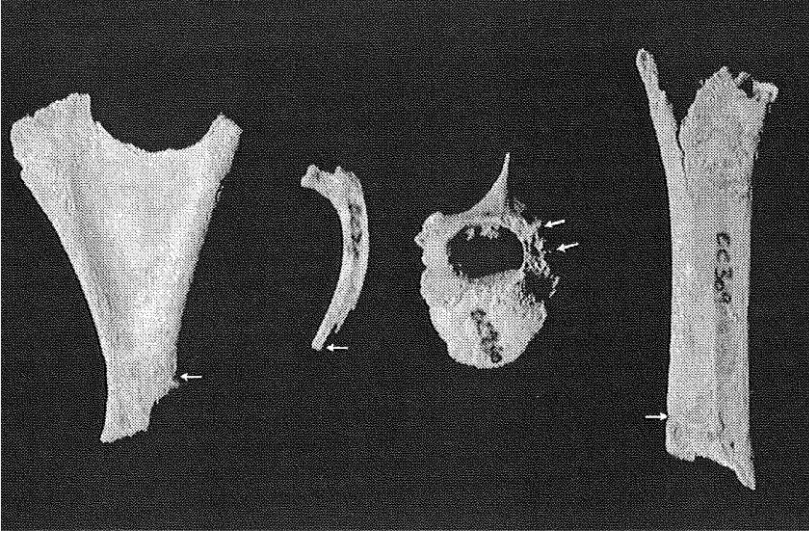
Resim 13. Burgaz, üzerinde kesik izi olan köpek kemiği.

(Silibolatlaz, 2017: 137).

Resim 14. Lydia süvarilerini betimleyen kabartma.

(Greenwalt Jr, 2010: 220).

Resim 15. Ephesos, üzerinde kasaplık izi bulunan yetişkinliğe ulaşmamış küçükbaş hayvan kemikleri.

(Forstenpointer vd., 2002: 292).

Resim 16. Tripolis, tilki kafatası ve alt çenesi.

(Yavuz ve Aytek, 2020: 34).